

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

ATAƏMİ BALA BABA oğlu MİRZƏYEV

AZƏRBAYCAN BƏDİİ TƏRCÜMƏ
TARİXİNDƏ FÜZULİ MƏRHƏLƏSİ

10.01.01. – Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI – 2012

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun «Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı» şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponetlər:

Rafael Baba oğlu Hüseynov

AMEA-nın müxbir üzvü,

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aydın Müstəcəb oğlu Abıyev

filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Tərlan Aslan oğlu Quliyev

filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı təşkilat:

Bakı Dövlət Universiteti

«Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı» kafedrası

Müdafiə « ____ » _____ 2012-ci il saat ____ də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən D 01.131 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, V mərtəbə

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat « ____ » _____ 2012-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının

elmi katibi,

filologiya üzrə elmlər doktoru:

İmamverdi Yavər oğlu

Həmidov

TƏDQIQAT İŞİNİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Türk ədəbiyyatının «qızıl dövrü» (Krımski) hesab olunan XVI yüzillik tək-cə orijinal əsərləri ilə deyil, tərcümələri ilə də zəngindir. Həmin yüzilliyin çeşidli tərcümə örnəkləri içərisində Məhəmməd Füzulinin tərcümələrinin xüsusi yeri vardır. Füzuli çox-sahəli və zəngin yaradıcılığı ilə Azərbaycan-türk ədəbiyyatında lirik və epik növdə olduğu kimi, bədii tərcümə sahəsində də yeni bir məktəbin əsasını qoymuş, bədii tərcümənin inkişafında xüsusi rol oynamışdır.

Füzulinin mühiti, həyatı, lirikası, qəsidləri, bədii nəsr, sənətkarlığı, poetikası, «Leyli və Məcnun» poeması, fəlsəfi görüşləri və s. haqqında bir sıra qiymətli elmi-tədqiqat əsərləri, monoqrafiya, məqalə və oçerklər yazıldığı halda, onun tərcüməçilik fəaliyyəti toplu halında ayrıca tədqiqat obyektı olmamış, onun bu sahədəki xidmətləri özünün lazımı elmi dəyərini almamışdır. Doğrudur, onun hər iki tərcümə əsəri («Tərcümeyi-Hədisi-ərbəin» və «Hədiqətüs-süəda») haqqında müxtəlif vaxtlarda xüsusi olaraq və ya dolayısı ilə ayrı-arı araşdırmalar aparılmış, qiymətli fikirlər söylənilmişdir; bu fikirlər içərisində həm üst-üstə düşən, həm də bir-birinə zidd olan, biri digərini inkar edən mülahizələr də vardır. Ancaq təəssüflər olsun ki, Füzulinin tərcümə əsərləri ilə bağlı olan bütün məsələlər küll halında sistemli araşdırmaya cəlb edilməmiş, ədibin yaradıcılığının bu sahəsi layiqli elmi dəyərini ala bilməmişdir. Tərcümənin xüsusi bir sənət (özü də «yüksək sənət» (K.Çukovski)) olmasını və onun mütərcimdən böyük məharət və sənətkarlıq tələb etdiyini nəzərə alsaq, onda məlum olar ki, Füzulinin tərcümə əsərlərinin kompleks şəkildə öyrənilməməsi onun yaradıcılığının, eləcə də bədii tərcümə tariximizin böyük bir hissəsinin kənarda qalmasına səbəb olmuşdur. Halbuki istər bədii tərcümə tariximizi, istərsə də Füzuli ədəbi irsini tam öyrənmək üçün bu əsərlərin rolu əvəzsiz olmaqla bərabər, onların sistemli və müqayisəli şəkildə elmi baxımdan araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır. Füzuli həm də ədəbiyyat tariximizdə bədii tərcümə sahəsində ədəbi məktəb yaratmış sənətkar olduğundan onun bu yöndəki fəaliyyəti xüsusi araşdırılmalıdır.

Füzulinin bədii tərcümə sahəsindəki fəaliyyətinin hərtərəfli öyrənilməsi başqa bir cəhətdən isə dövlət müstəqilliyimizin əldə edilməsindən sonra ədəbi-mədəni dəyərlərə yeni təfəkkür işığında yanaşmaq zərurətindən irəli gəlir. Belə ki, Füzulinin tədqiqata cəlb edilən hər iki tərcümə əsəri dini mövzuda olduğundan sabiq sovet dönəmində onların nəinki geniş şəkildə tədqiqi, hətta çapı («Hədiqətüs-süəda» əsəri nəzərdə tutulur) belə yasaq idi. Ancaq Respublikamız müstəqillik qazanandan sonra bu,

mümkün olmuş, klassiklərimizin, o cümlədən Füzuli irsinin dini məzmunlu bir sıra örnəkləri işıq üzü görərək müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı. Şərqin böyük söz ustadlarından sayılan Cəlaəddin Rumi, Sədi və Hafiz Şirazi, eləcə də Qazi Bürhanəddin, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətayi, Seyid Əzim Şirvani və başqalarının divanlarında bir çox Qurani-Kərim ayələrinin, Peyğəmbər hədislərinin şərh, iqtibas və tərcümələrinə müxtəlif formalarda müraciət olunmuşdur. Həmin xüsusiyyət Şərq divan şeirində bir növ ənənə kimi mövcud olmuş və bu, Füzuli yaradıcılığında da yan keçməmişdir. Füzuli yaradıcılığında istər Qurani-Kərim və hədislərdən, istərsə də öz sələflərindən gələn təlmih, iqtibas və təzminlər çeşidli üslubi məqamlara malikdir. Heç də təsadüfi deyil ki, onun yaradıcılığı bu aspektdən Ə.Fəhmi, Mir Cəlal, N.Cümşüdoğlu, A.Qasımova, V.Almazov, R.Faseh və digər tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif baxımlardan araşdırmaya cəlb edilmişdir.¹

Təqdim edilən tədqiqatda isə konkret olaraq Füzulinin tərcümə əsərləri – «Tərcümeyi-Hədisi-ərbəin» və «Hədiqətüs-süəda» araşdırmaya cəlb edilərək xüsusi tədqiqat obyektı kimi götürülmüşdür. Çünki məhz bu iki əsərlə o, tərcüməyə hər hansı bir üslubi məqam və ya dolayısı ilə deyil, xüsusi formada müraciət etmiş və Azərbaycan-türk bədii tərcümə ədəbiyyatının çeşidli örnəklərini yaratmışdır. Tədqiqatda bir çox əlyazma, əski mənbə və nəşrlərə müraciət olunmuş, Füzulinin tərcümə əsərlərinin müxtəlif əlyazma və çap nüsxələrindən istifadə edilmişdir.

Mövzunun öyrənilmə dərəcəsi. Füzulinin bədii tərcümə sahəsindəki fəaliyyəti müxtəlif vaxtlarda ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən araşdırmaya cəlb edilmiş, həmin tərcümə əsərləri haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr irəli sürülmüşdür. Bu baxımdan türk alimi prof. Ə.Qaraxanın tədqiqatları ayrıca əhəmiyyət kəsb edir. O, Füzulinin «Tərcümeyi-Hədisi-

¹ Ə.Fəhmi. Füzuli qəzəllərinin bəzi poetik xüsusiyyətləri haqqında / Məhəmməd Füzuli (Elmi-tədqiqi məqalələr). Bakı, 1958, s. 250-271; Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı, 2005; N.Cümşüdoğlu. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı-Tehran, 1997; A.Qasımova. Füzuli yaradıcılığında Quran rəvayətləri. Bakı, 1995; yenə onun: XIV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı və Quran qissələri. Bakı, 1998; V.Almazov. Füzuli yaradıcılığında dini-mənəqəbəvi anlayışların yeri və bədii ifadə yolları (Türkcə divan və «Leyli və Məcnun» məsnəvisi üzrə). Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 1994; yenə onun: Peyğəmbər aşiqi Füzuli. Bakı, 2007; R.Faseh. Füzuli şeirində təsəvvüfi qaynaqlar. Bakı, 2000.

ərbəin» əsərini Türkiyədə ilk dəfə çap etdirməklə yanaşı, onu Caminin «Hədisi-ərbəin»i ilə də müqayisəli şəkildə araşdırmışdır. Alim islam-türk ədəbiyyatında 40 hədis mövzusu ilə bağlı tədqiqatında da Füzulinin «Tərcüme-yi-Hədisi-ərbəin» əsərinə müraciət etmiş, əsər haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir.¹ Ə.Qaraxan «Hədiqətüs-süəda» əsəri haqqında da ilk fikir söyləyən müəlliflərdəndir. O həm «Anadolu türk ədəbiyyatında «Məqtəli-Hüseyn»lər» adlı tədqiqatında, həm də məqalələrində əsərin mövzusu, janrı, quruluşu və yazılma tarixi haqqında maraqlı fikir və mülahizələr irəli sürmüşdür.² Türk alimi prof. Ş.Güngör də Ə.Qaraxanın tədqiqatlarını davam etdirərək «Hədiqətüs-süəda»nın elmi-tənqidi mətnini tərtib etmiş və həmin elmi-tənqidi mətnə yazdığı ön sözdə «Hədiqətüs-süəda» haqqında mövcud elmi fikirləri toplu şəkildə təqdim etmiş, əsər haqqında sonrakı tədqiqatlara təsir edəcək səviyyədə fikir və mülahizələr irəli sürmüşdür.³

Azərbaycan alimlərindən H.Araslı, Mir Cəlal, M.Sultanov, H.Əfəndiyev, Ə.Seyidov, A. Qasımova və başqaları müxtəlif vaxtlarda Füzulinin tərcümə əsərləri haqqında ayrı-ayrılıqda bəhs etmişlər.⁴ Xüsusilə, füzulisünas alimlərdən Ə.Səfərinin hər iki əsər⁵ («Tərcüme-yi-Hədisi-ərbəin» və «Hədiqətüs-süəda»), S.Əliyevin isə «Hədiqətüs-süəda» əsəri haqqındakı

¹ A.Karahan. Cami'nin arbain'i ve türkce tercümeleri // Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1952, sayı: 4, s. 345-371; yenə onun: İslam-Türk edebiyatında kırk hadis. Ankara, 1991

² A.Karahan. Anadolu türk edebiyatında «Maktel-i Hüseyin»ler, Edebiyat Fakültesi Türkoloji Disiplini, Mezuniyet travayı, İstanbul, 1938-1939; yenə onun: Füzuli'nin Hadikat-üs-Suada'sı // Türklük mec., c.II, 1939, sayı:7, s. 20-28

³ Ş.Güngör. Giriş // Füzuli. Hadikat'üs-sü'eda (hazırlayan: dr. Şeyma Güngör), Ankara, 1987, s. XV-LXXIII

⁴ H.Araslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı, 1958, s. 262-270; Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı, 2005, s. 192-197; M.Sultanov. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri // «Azərbaycan» jurnalı, 1958, № 7, s. 182-190; H.Əfəndiyev. Azərbaycan bədii nəsrinin tarixindən. Bakı, 1963, s. 23-47; Ə.Seyidov. Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişaf tarixindən. Bakı, 1987, s. 50-53; A.Qasımova. Füzuli yaradıcılığında Quran rəvayətləri. Bakı, 1995; yenə onun: XIV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı və Quran qissələri. Bakı, 1998

⁵ Ə.Səfəri. «Hədiqətüs-süəda» tərcümədirmi? // AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış, 1996, s. 50-60; yenə onun: Azərbaycan dini-bədii və satirik nəsrinin banisi / Məhəmməd Füzuli – 500 (Məqalələr toplusu), Bakı: Bakı Universiteti, 2000, s. 3-64; Ə.Səfəri, X.Yusifov. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı /Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı, 2008, s. 518-541

tədqiqatları¹ ayrıca əhəmiyyət kəsb edir. Son dövrlərdə f.e.d. M.Nağısoylu tərəfindən «Hədiqətüs-süəda»², bu sətirlərin müəllifi tərəfindən isə Füzulinin hər iki tərcümə əsəri ilə bağlı ayrı-ayrılıqda tədqiqatlar aparılmış, ədibin tərcümə yaradıcılığı xüsusi tədqiqat obyektinə kimi götürülmüşdür.³

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Araşdırma zamanı klassik Azərbaycan-türk ədəbiyyatında bədii tərcümə anlayışı və onun müasir tərcümələrdən fərqli xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, bədii tərcümə prinsipləri ilə bağlı mövcud fikirlərə münasibət bildirilərək onların təsnifatını vermək, klassik ədəbiyyatımızda geniş yayılmış nəzirə, cavab, təbdil, iqtibas və s. kimi ədəbi üslubların bədii tərcümədən fərqi müəyyənləşdirmək, ədəbiyyatımızda Füzuliyə qədərki bədii tərcümənin inkişaf tarixinə nəzər salmaq, ədibin tərcümə əsərlərini müqayisəli şəkildə araşdırmaq, Füzulinin tərcümə tariximizdəki yerini üzə çıxarmaq qarşıya başlıca məqsəd kimi qoyulmuşdur. Tədqiqatda bu məqsədə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr yerinə yetirilmişdir:

– klassik Azərbaycan-türk ədəbiyyatında bədii tərcümə anlayışını və onun prinsiplərini müəyyənləşdirmək;

– orta əsrlərdə Azərbaycan-türk ədəbiyyatında bədii tərcüməyə olan ikili münasibətə aydınlıq gətirmək;

– nəzirə, cavab, iqtibas, təbdil, tətəbbü və istiqbal kimi bir sıra ədəbi üslubları tərcümədən fərqləndirmək;

– Azərbaycan bədii tərcümə tarixinin Füzuliyə qədər keçdiyi təşəkkül və inkişaf yoluna nəzər salmaq, onların səciyyəvi xüsusiyyətlərini göstərmək;

– Füzulinin «Tərcümeyi-Hədisi-ərbəin» əsərinin mövzusu, nəşri və tədqiqi tarixinə nəzər salmaq, tərcümənin ideya-bədii və dil-üslub xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, onun Caminin «Hədisi-ərbəin» əsəri ilə müqayisəli şəkildə tərcümə özəlliklərini aşkarlamaq, eləcə də Füzulinin bu tərcüməsinin Caminin əsərinin digər tərcümələri ilə müqayisədə fərqli özəlliklərə malik olduğunu göstərmək;

– «Hədiqətüs-süəda» əsərinin mövzusu, nəşri və tədqiqi tarixinə nəzər salaraq onun tərcümə, yoxsa orijinal əsər olması ilə bağlı fikirlərə aydınlıq

¹ S.Əliyev. Azərbaycan nəsrinin orijinal abidəsi // S.Əliyev. Füzuli (Nəzəri-bədii düşüncələri). Bakı, 1996, s. 65-104

² M.Nağısoylu. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri. Bakı, 2002

³ A.Mirzəyev. Cami, Nəvai və Füzuli yaradıcılığında 40 hədis. Bakı, 1997; yenə onun: Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri orta əsrlər tərcümə abidəsi kimi. Bakı, 2001, yenə onun: Azərbaycan bədii tərcümə tarixi və Füzuli. Bakı, 2009

gətirmək, əsərin ideya-bədii xüsusiyyətini üzə çıxarmaq, onu Hüseyn Vaiz Kaşifinin «Rövzətüş-şühədə» əsəri ilə müqayisəli şəkildə araşdırmaq;

– Füzulinin bədii tərcümə tariximizdəki yeri və bu sahədəki xidmətlərini aşkarlamaq;

– Füzulinin bədii tərcümə tariximizdə yeni bir məktəb yaradaraq sonrakı yüzilliklərdə onun ənənələrinin davam etdirilməsini üzə çıxarmaq.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsası. Araşdırmada nəzərdən keçirilən problemlərlə bağlı Azərbaycan, o cümlədən dünya ədəbiyyatşünaslığının elmi qənaət və təcrübələrindən istifadə edilmişdir. Mövzunun araşdırılmasında sistemli elmi yanaşma dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsası kimi götürülmüş, tarixi-ədəbi və qarşılıqlı-müqayisəli metoddan istifadə olunmuşdur.

Mövzunun çoxşaxəli və genişliyi nəzərə alınaraq müqayisəli tarixi-tipoloji və elmi-nəzəri təhlil prinsipləri əsas götürülmüşdür. Hər iki təhlil metodu ilə ədəbi və elmi məxəzlərin əsasında dissertasiyadakı elmi qənaətlər əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bədii tərcümə, onun prinsipləri, ayrı-ayrı örnəkləri, eləcə də Füzulinin tərcümə əsərləri olan «Tərcümeyi-Hədisi-ərbəin» və «Hədiqətüs-süədə» haqqında ayrı-ayrılıqda tədqiqatlar aparılsa da, Azərbaycan ədəbiyyatında bədii tərcümənin təşəkkül və inkişaf tarixi sistemli şəkildə araşdırılmamış, Füzulinin tərcüməçilik fəaliyyəti və onun bədii tərcümə tariximizdəki mövqeyi gərəyinə, kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Bu baxımdan tədqiqat işində Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bədii tərcümənin yeri və Füzulinin bu sahədəki fəaliyyəti əhatəli və sistemli şəkildə araşdırılmışdır. Dissertasiyada ilk dəfə olaraq aşağıdakı məsələlər öz elmi təhlilini tapmışdır:

1) Klassik Azərbaycan-türk ədəbiyyatında bədii tərcümə prinsiplərinin təsnifinə yenidən baxılmış, sərbəst tərcümə prinsipi ilə çevrilmiş əsərlər ilk dəfə əslinə uyğun tərcümələr, tərcümə-şərhlər və tərcümə-nəzirələr kimi qruplara bölünmüşdür;

2) Klassik Azərbaycan-türk ədəbiyyatında tərcüməyə olan ikili münasibətə aydınlıq gətirilmişdir;

3) Tərcümə ilə ənənəvi mövzu, həmçinin nəzirə, cavab, iqtibas, təbdil, tətəbbü və istiqbal kimi bir sıra ədəbi üslublar bir-birindən fərqləndirilmiş, onlar haqqında ayrı-ayrılıqda sistemli bəhs edilmişdir;

4) Azərbaycan tərcümə tarixinin təşəkkül və inkişafında ikidilli lüğətlərin yeri müəyyənləşdirilmişdir;

5) Tərcümə tariximizdə təkcə Azərbaycan-türk dilinə deyil, ərəbcədən fars dilinə tərcümə edilən əsərlər də tədqiqata cəlb edilmişdir;

6) Füzulinin «Tərcüme-yi-Hədəsi-ərbəin» əsəri ilk dəfə kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilmiş, onun mövzusu, nəşri tarixinə nəzər salınaraq mətnşünaslıq baxımından araşdırılmış, Əbdürrəhman Caminin əsəri ilə müqayisəli şəkildə öyrənilərək onun ideya-bədii xüsusiyyətləri, dil-üslub və tərcümə özəllikləri aşkarlanmışdır;

7) Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsərinin orijinal, yoxsa tərcümə abidə olması ilə bağlı mülahizələr ilk dəfə sistemli şəkildə nəzərdən keçirilmiş, «Hədiqətüs-süəda»nın klassik tərcümə örnəyi olması «Rövzətüş-şühəda» ilə müqayisədə çoxsaylı faktlar və elmi-nəzəri dəlillərlə əsaslandırılmışdır.

8) «Hədiqətüs-süəda» əsəri ilk dəfə janr, mövzu, ideya, nəşr və mətnşünaslıq məsələləri və tədqiq tarixi baxımından geniş və elmi ardıcılıqla araşdırılmış, abidə Hüseyn Vaiz Kaşifinin «Rövzətüş-şühəda» əsəri ilə müqayisədə bədii quruluş, mövzu qaynaqları, dil və üslub, bədii sənətkarlıq xüsusiyyətləri baxımından tədqiqata cəlb edilmiş, əsərdəki nəzm parçaları dörd qrupda təsnif olunaraq geniş şərh edilmiş, bu əsasda tərcümə və orijinalın malik olduğu fərqli xüsusiyyətlər göstərilmişdir;

9) Füzulinin tərcümə yaradıcılığı, onun tərcümə əsərlərinin təsir dairəsi, tərcümə tariximizdəki yeri haqqında sistemli elmi-nəzəri qənaətlər irəli sürülmüşdür.

Tədqiqatın elmi-praktiki əhəmiyyəti. Füzulinin ədəbi irsi dönə-dönə müxtəlif baxımlardan araşdırılmalıdır və hər bir yeni tədqiqat gələcəkdə aparılacaq araşdırmalar üçün bir başlanğıcdır. Bu baxımdan dissertasiya materialından və elmi qənaətlərdən, başlıca olaraq, Füzuli yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatlarda və Azərbaycan tərcümə tarixi ilə əlaqədar araşdırmalarda istifadə edilə bilər. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi materiallarının və eləcə də bədii tərcümə tarixinin hazırlanmasında dissertasiyadakı material və elmi qənaətlər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Dissertasiyadan ali məktəblərdə tədris olunan ədəbiyyat tarixi və eləcə də tərcümə nəzəriyyəsi və tarixi kurslarında da geniş istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun «Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı» şöbəsində yerinə yetirilmişdir. Müəllif dissertasiyanın əsas problem və müddəaları ilə bağlı 1996-cı ilin dekabrında Gənc Alimlərin və Aspirantların Respublika konfransında, 1996-cı ilin noyabrında Füzulinin 500 illiyi münasibətilə Beynəlxalq Füzuli simpoziumunda, 2001-ci ilin fevralında Tehranda keçirilən «İran Dünyası və Turan» Beynəlxalq Seminarda, 2001-ci ilin iyununda «Ədəbi-nəzəri fikir iki əsrin qovşağında» Respublika konfransında, 2002-ci ilin iyununda Tehranda keçirilən I Beynəlxalq İranşünaslıq konfransında, 2007-ci il 24-25

oktyabrda AMEA-nın Z.Bünyadov adına Şərşünaslıq İnstitutunda keçirilən «Yaxın və Orta Şərq: dünən, bu gün, sabah» mövzusunda Beynəlxalq Elmi Konfransda elmi məruzələrlə çıxış etmişdir. Tədqiqatın məzmunu, başlıca nəticələri müəllifin müxtəlif illərdə çap etdiyi elmi məqalə və monoqrafiyalarında öz əksini tapmışdır. Nəşr edilən məqalələrin bir qismi Türkiyə və Rusiyada işıq üzü görmüşdür.

Tədqiqat işinin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı, tədqiqatın obyektı, məqsəd və vəzifələri, nəzəri əsası və metodologiyası müəyyənləşdirilir, tədqiqatın elmi yeniliyi, elmi-praktiki əhəmiyyəti aydınlaşdırılır.

Dissertasiyanın birinci fəslı «**Klassik Azərbaycan-türk ədəbiyyatında bədii tərcümə və Füzuliyəqədərki tərcümə tarixinə bir nəzər**» adlanır. Bu fəsil beş bölmədən ibarətdir. «**Klassik Azərbaycan-türk ədəbiyyatında bədii tərcümə**» adlanan **birinci bölmədə** göstərilir ki, tarixi kateqoriya və tarixi məfhum olan tərcümənin orijinal yaradıcılıqla qarşılıqlı əlaqəsi müxtəlif dövrlərdə çeşidli məzmununda başa düşülmüşdür. Bu baxımdan klassik tərcümə örnəkləri ilə müasir dövrün «adekvat» tərcümələrinı eyniləşdirmək elmi baxımdan doğru olmaz.

Çoxsaylı orta əsrlər bədii qaynaqları və müasir araşdırmalarla tanışlıq göstərir ki, təkcə klassik Şərq, o cümlədən Azərbaycan-türk ədəbiyyatında deyil, bütün dünya ədəbiyyatında «tərcümə» sözü tarixi anlamda başqa bir dildə olan mətnin şərh, təfsir və izahını bildirmişdir.¹ Çünki tarixən «tərcümə» adı altında başa düşülən ədəbiyyatı biz indiki anlamda «təfsir», «şərh» və «adaptə edilmiş tərcümə» adlandırırıq. Həqiqətən də, həmin dövrdə tərcümə milli üslub və düşüncə kimi dərk edildiyindən, klassik Azərbaycan-türk abidələri çox vaxt başqa dildə olan əsərlərin tərcümə-şərhindən, bəzən isə Azərbaycan variantından ibarət olurdu.

Müasir dövrün adekvat tərcümələrində orijinalın mətnini dəyişdir-

¹ A.S.Levend. Türk edebiyatı tarihi, I c., Ankara, 1984, s. 80-83; M.Алексеев. Проблема художественного перевода. Иркутск, 1931, s. 22-27; К.Чуковский, Высокое искусство: о принципах перевода. М., 1964, s. 44-45; П.Топер. Перевод художественный // Краткая Литературная Энциклопедия, т., V, М., 1968, стр. 656-665

mədən onun həm mənə, həm də bütün şəkli xüsusiyyətlərini saxlamaq əsas meyar sayılır. Orta yüzilliklərin tərcümələrində (hərfi tərcümə nəzərə alınmır) orijinalın mətninin ümumi mənə və məzmunu saxlanılmaqla, müəllifin bir çox əlavə və ixtisarlar apararaq məzmunu müdaxilə etməsi isə bir növ qəbul edilə bilən hal sayılmışdır. Çağdaş tərcüməçilərdən fərqli olaraq, orta əsrlər müəllifləri müraciət etdikləri əsəri olduğu kimi deyil, görmək istədikləri kimi tərcümə etmişlər. Bu baxımdan prof. Nüşabə Araslı haqlıdır: «...orta əsr türk şairləri içərisində Nizami poemalarının bizim indi başa düşəcəyimiz mənada tərcüməsini tapmaq çox çətindir. Türk məsnəvi ədəbiyyatında hər hansı bir mövzunu tərcümə kimi işləyən şair öz tərcüməsində sərbəst olmuş, məzmunu müdaxilə etmək, lazımı əlavələr yazıb, ixtisarlar aparıb, dəyişikliklər yaratmaq tərcümə əsərlərində məqbul hesab edilmişdir».¹

Müasir dövrdə heç bir mütərcim özünü tərcümə etdiyi əsərin müəllifi saymır; heç bir tərcümə əsəri mütərciminin adı ilə tanınmır və onun əsərləri siyahısına daxil edilmir. Orta yüzilliklərdə isə mütərcim çevirdiyi əsərin müəllifi hesab edilir, onun özünün yaradıcılıq məhsulu sayılaraq əsərləri siyahısına daxil edilirdi. Həmin dövrdə tərcümə əsərlərinin adının dəyişdirilməsi də çox vaxt məhz bu zərurətdən irəli gəlirdi. Çünki çağdaş dövrdən fərqli olaraq, orta əsr müəllifləri tərcümə etdiyi əsərin orijinala dəyişik düşməməyini və onunla eyni olmadığını nəzərə alır, onu çox vaxt ayrı başlıqla adlandırırdılar.

Klassik Azərbaycan-türk ədəbiyyatında hər hansı bir əsərin müasir anlamda tərcüməsini tapmaq çətindir. Təsadüfi deyil ki, türk alimi A.S.Ləvənd əski türk ədəbiyyatında «tərcümə» sözünün xüsusi anlam daşdığını yazırdı.²

Çoxsaylı ədəbi örnəklərə əsaslanaraq göstərə bilərik ki, orta yüzilliklərin tərcümə abidələrində işlənmiş «tərcümə» sözü bir çox hallarda əsl, müstəqim mənasında işlənmişdir. Bəzi məqamlarda isə mütərcim bu sözün əvəzinə «döndərmək» və ya «tərtib» sözlərini də həmin anlamda işlətməmişdir. Bir sıra hallarda orta çağ müəllifləri tərcümə etdiyi əsəri «tərcümə» deyil, «təsnif» (əsər yazma; kitab tərtib etmə), «tərtib», yaxud «təlif» (yazılmış və tərtib olunmuş kitab, əsər) adlandırmaqla, özünü də «mütərcim» əvəzinə «müsənnif» (yazıçı, müəllif) kimi göstərmişlər. («...Nişati ...bu kitabun tərtibinə məşğul oldu. Çün bu təsnifdən məqsud

¹ N.Araslı. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı, 1980, s. 20

² A.S.Levend. Türk edebiyatı tarihi, I c., Ankara, 1984, s. 80

şəhidlərin əhvalıdır, adın «Şühədanamə» qoydı...»;¹ ...Bu təzkirənin təsnifinə məşğul oldum...»²

Dissertasiya işində bədii tərcümənin prinsip məsələlərinə də xüsusi diqqət yetirilir; orta yüzilliklərin Azərbaycan-türk tərcümə abidələri müxtəlif bölgələrdə təsnif olunsada,³ onlar ənənəvi olaraq iki qrupda birləşdirilir: 1) hərfi tərcümələr; 2) sərbəst tərcümələr. Araşdırmalardan çıxış edilərək hərfi tərcümə prinsipinə daha çox dini və qismən elmi ədəbiyyatların tərcüməsi zamanı əməl edildiyi göstərilir. Klassik Azərbaycan-türk ədəbiyyatında sərbəst tərcümənin aparıcı tərcümə prinsipi olması göstərilir və ədəbiyyatımızda onun çeşidli örnəklərlə zənginliyi nəzərə alınaraq həmin əsərlər bir neçə qrupa bölünür: 1) əslinə uyğun tərcümələr; 2) tərcümə-şərhlər; 3) tərcümə-nəzirələr.

Ədəbiyyat tariximizdə elə tərcümə abidələri vardır ki, onları əslilə tutuşdurduqda həmin örnəklərin tərcümə olmasını müəyyənləşdirmək çox da çətinlik törətmir; belə əsərləri əslinə uyğun tərcümələr adlandırmaq daha doğrudur. (Ancaq unutmayaq ki, həmin abidələrin özündə də bir sıra müəllif sərbəstlikləri vardır.) Məsələn, «Şühədanamə» (Nişati), «Tərcümeyi-Hədisi-ərbəin» (Füzuli) və s.

Klassik Şərq ədəbiyyatında təfsir və şərhlərin geniş yer aldığı və bir çox hallarda tərcümənin təfsir və şərh yolu ilə edildiyini nəzərə alaraq, klassik ədəbiyyatımızda sərbəst tərcümə yolu ilə edilən əsərlərin bir qrupunu məhz tərcümə-şərh adlandırmaq daha məqsədəuyğundur. Azərbaycan ədəbiyyatında XV yüzilliyin tərcümə abidələri sayılan Şirazinin «Gülşəni-raz» və Əhmədinin «Əsrarnamə» məsnəvilərinin, eləcə də Bəvazicinin «Kəvamilüt-tə'bir» (XVI əsr) əsərlərinin bir sıra bölmələrində bir çox anlayışların şərhində orijinala müqayisədə həddindən artıq əlavələr vardır. Bu isə həmin abidələrdə şərhçiliyin tərcümə elementlərini üstələdiyini göstərir.

Azərbaycan-türk ədəbiyyatında sərbəst tərcümə prinsipi ilə çevrilmiş bir qisim ədəbi örnəklər isə tərcümə-nəzirə kimi dəyərləndirilir. Çünki mövcud olan bir sıra ədəbi örnəklərə bu baxımdan yanaşdıqda həmin

¹ M.H.Nişati. Şühədanamə, əlyazması, Füzuli adına Əİ, M-259, v. 4b-5a

² M.H.Nişati. «Şeyx Səfi» təzkirəsi, əlyazmasının fotosurəti, Füzuli adına Əİ, FS-645, v. 5a-b

³ A.S.Levend. Göstərilən əsəri, s. 80; H.Ayan. Divan edebiyatında hamsələr // Atatürk Universiteti Edebiyat Fakültesi Araşdırma Dergisi, sayı:10, Ankara, s. 97-98; Ə.Səfərli. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan epik şeiri. Bakı, 1982, s. 12; M.Nağısoylu. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. Bakı, 2000, s. 21

əsərlərin tərcümə, nəzirə, yaxud orijinal olması haqqındakı fikirlərə tam aydınlıq gətirilir. Məsələn, türk şairi Şeyxinin «Xosrov və Şirin» məsnəvisi elmi ədəbiyyatda bəzən orijinal,¹ bəzən isə tərcümə əsəri kimi dəyərləndirilir.² Nizami və Şeyxinin «Xosrov və Şirin»ləri üçün həm ortaq, həm də fərqli cəhətlər çoxdur və hər iki alim bu faktları inkar etmir. Lakin mövqe baxımından alimlərdən biri əsəri tərcümə, digəri isə orijinal hesab edir. Ancaq bu da inkaredilməz bir faktdır ki, Şeyxinin əsərinin bir çox hissəsi Nizami əsərinin bölmə-bölmə, beyt-beyt tərcüməsindən ibarətdir. Buna görə də Şeyxinin əsərini tərcümə-nəzirə adlandırmaq əsərin sadalanan bütün xüsusiyyətlərini əhatə etmiş olur. Lakin elə əsərlər də vardır ki, onlarda nəzirə elementləri üstünlük təşkil edir. Ona görə də həmin əsərləri nəzirə-tərcümə adlandırmaq daha məqsəduyğun sayılır.

Birinci fəslin «**Orta əsrlər Azərbaycan-türk şairlərinin tərcüməyə münasibəti**» adlanan **ikinci bölməsində** göstərilir ki, orta yüzilliklərdə tərcümə işinə ikili münasibət olmuşdur. Belə ki, bir çox müəlliflər həmin yüzilliklərdə tərcümə işini çox yüksək qiymətləndirdiyi halda, başqa bir qisim şairlər ona mənfi münasibət bildirmiş, tərcümə ilə məşğul olmağı məqbul saymayaraq onu özlərinə ar bilməmiş, başqa bir şairin işlədiyi mövzuda əsər yazmağı, digərlərinin fikirlərini təkrar etməyi pisləmiş, ümumiyyətlə, şair olan kəsin tərcümə işi ilə məşğul olmasını eyib bilərək nəsr əsəri yazmağı tərcümədən üstün tutmuşlar.³

Orta yüzilliklərdə tərcüməyə qarşı olan bu cür münasibət heç də həmin dövrlərdə bütünlüklə tərcümənin lazımsız hesab olunduğunu göstərmir. Ona görə ki, orta əsrlərdə tərcümənin olduqca dəyərli örnəkləri yaranmış, tərcümə ədəbiyyatın aparıcı qollarından biri olmuşdur.

XIV yüzillik Azərbaycan-türk ədəbiyyatını çeşidli orijinal və tərcümə əsərləri ilə zənginləşdirən Ərzurumlu Qazi Mustafa Zərir «Siratün-Nəbi» əsərində tərcümə sənətinə yüksək qiymət verərək tərcümə etməklə heç bir ziyan etmədiyini, əksinə bu yolla bir qalanı şəhər durumuna gətirdiyini göstərirdi.⁴

¹ F.Timurtaş. Şeyhi ve Nizami'nin Husrev ve Şirinlərinin konu bakımından mukayisesi // Turk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul, 1960, s. 26-32

² N.Araslı. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı, 1980, s. 21-30

³ A.S.Levend. Göstərilən əsəri, s. 86-87

⁴ K.Yavuz. XIII-XVI asır dil yadigarlarının Anadolu sahasında türkçe yazılış sebebləri ve bu devir müelliflərinin türkçe hakkındakı görüşləri // Türk dünyası araştırmaları, 1983, Aralık, sayı: 27, s. 47

Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatının ən mükəmməl örnəklərini yaratmış Füzuli də tərcümə işinə çox yüksək qiymət vermiş, «Tərcümeyi-Hədisi-ərbəin» əsərinə yazdığı müqəddimədə onu «ümumfeyz» işi hesab etmişdir.¹

Orta yüzilliklərdə dövlət başçıları da tərcüməyə böyük əhəmiyyət verir və başqa dildə olan ədəbiyyatların bir çox dəyərli örnəklərinin tərcüməsini özləri şairlərə və ya saray katiblərinə sifariş edirdilər.

Beləliklə, aydın olur ki, müxtəlif dövrlərdə tərcüməyə fərqli münasibətlər olsa da, ümumilikdə, əski vaxtlardan bəri tərcümə işi çox yüksək qiymətləndirilmiş və tərcümənin çoxlu sayda örnəkləri yaranmışdır.

«Klassik Azərbaycan-türk ədəbiyyatında bəzi ədəbi üslublar və onların bədii tərcümə ilə müqayisəli səciyyəsi» adlanan birinci fəslin **üçüncü bölməsində** orta əsrlər tərcümə abidələri üzərində aparılan tədqiqatlardan çıxış edilərək göstərilir ki, bir sıra ədəbi örnəklərin tərcümə, nəzirə, cavab, təbdil, iqtibas və s. kimi təqdim edilməsində uzun illər sabitlik olmamışdır. Füzulinin orta əsrlər Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatının zirvəsi olan «Hədiqətüs-süəda» əsəri gah iqtibas,² gah təbdil,³ gah da orijinal əsər⁴ kimi dəyərləndirilmişdir. Halbuki bu terminləri tərcümə ilə eyniləşdirmək olmaz. Çünki onların hər birinin ayrı-ayrılıqda özünəməxsus özəllikləri vardır və bir çox cəhətlərdən onlar bir-birindən seçilir. Məhz buna görə orta əsrlərin tərcümə abidələrindən, onların xarakterik xüsusiyyətlərindən danışarkən, həmin abidələrin həqiqətən tərcümə, yaxud nəzirə, cavab, təbdil, iqtibas və s. olmasını üzə çıxarmaq üçün bu terminlərin ehtiva etdiyi anlamları, onların oxşar və fərqli cəhətlərini, xüsusilə, «tərcümə» ilə oxşarlıq və fərqlərini ayrı-ayrılıqda izah etməyə xüsusi ehtiyac duyulur.

Dissertasiya işində ənənəvi mövzu ilə nəzirə, cavab, iqtibas, təbdil, tətəbbü və istiqbal kimi ədəbi üslubların, eləcə də bədii tərcümə ilə həmin ədəbi üslubların sərhədləri mövcud elmi və ədəbi örnəklər əsasında müəyyənləşdirilir, onların hər biri haqqında sistemli məlumat verilir, hər

¹ A.Mirzəyev. Cami, Nəvai və Füzuli yaradıcılığında 40 hədis. Bakı, 1997, s. 46

² Ə.Məmmədov. Azərbaycan nəsrinin təkmilləşməsinə dair / XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı, 1979, s. 63; Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı, 2005, s. 192

³ S.Əlizadə. XVI əsr Azərbaycan ədəbi dili (inkışaf səviyyəsi): Fil. elm. dok. ... dis. Bakı, 1992, s. 32

⁴ Ə.Səfərli. Şəhidlik abidəsi (ön söz) // Füzuli. Hədiqətüs-süəda. Bakı, 1993, s. 3-20; M.Sultanov. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri // «Azərbaycan» jurnalı, 1958, № 7, s. 182-190; S.Əliyev. Orijinal abidə // «Azərbaycan» jurnalı, 1991, №11-12, s. 48-53

birinin xarakterik xüsusiyyətləri, bədii tərcümədən fərqli cəhətləri geniş və əhatəli şəkildə tədqiq və təhlil olunur.

Birinci fəslin «**Azərbaycan tərcümə tarixində ikidilli lüğətlərin yeri**» adlanan **dördüncü bölməsi** Azərbaycan tərcümə tarixində lüğətlərin yerinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Dissertasiyada göstərilir ki, Azərbaycan dilçiliyi tarixində xüsusi yer alan lüğətçiliyin təşəkkülü və inkişafı da bilavasitə tərcümə ilə bağlı olmuşdur. Çünki dil öyrənmək və öyrətmək işini lüğətsiz təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, tərcüməni də lüğətsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Ərəb işğalı ilə bağlı ərəb dilinin Azərbaycan mədəniyyəti tarixində xüsusi rolu vardır. Sonralar Abbasilərin hakimiyyət başına gəlməsi ilə IX yüzilliyin ortalarından başlayaraq yeganə dövlət dili və təlim-tədris fənni olan ərəb dili öz mövqeyini fars dili ilə bölüşdürməli olur. Bu işin məntiqi nəticəsi kimi isə fars dilindən tərcümələr və farsca-türkcə lüğətlər meydana çıxır.

Dissertasiya işində Azərbaycan lüğətçiliyində yer alan lüğətlər haqqında müfəssəl məlumat verilir və qeyd olunur ki, Azərbaycanda yazılı tərcümənin təşəkkül və inkişafında lüğətlər xüsusi rol oynamışdır. Çünki artıq lüğətlərin meydana çıxdığı vaxtdan etibarən türk (Azərbaycan) dili tərcüməçi dil kimi çıxış etməyə başlamışdır.

Birinci fəslin **beşinci bölməsində** («**Füzuliyəqədərki Azərbaycan tərcümə tarixinə bir nəzər**») dünya ədəbiyyatında tərcümə tarixi ilə tanışlığa əsasən, ən əski tərcümə örnəklərinin böyük bir qismini dini mətnlər təşkil etdiyi göstərilir.¹ Bu mənada Azərbaycan-türk dilində əski tərcümə örnəklərinin də məhz dini mətnlərdən ibarət olması qeyd olunur.

Dissertasiya işində Azərbaycan ədəbiyyatında dövrün tələblərinə uyğun olaraq bir qisim tərcümə örnəklərini ərəbcədən fars dilinə edilmiş əsərlərin təşkil etdiyi göstərilir.

Azərbaycan dilində əldə olan tərcümə örnəkləri isə sonrakı yüzilliklərə aiddir. Belə ki, tərcümə tariximizdə Azərbaycan dilində əldə olan ilk bədii tərcümə örnəyi İmadəddin Nəsimiyə (1369-1417) məxsusdur. Onun Marağalı Əvhədinin (1274-1338) «Çist?» rədifli qəsidəsinə yazdığı «Nədir?» rədifli nəzirəsində yer alan orijinalın iki beyt tərcüməsi hələlik əldə olan ilk anadilli bədii tərcümə örnəyi sayılır.

Azərbaycan dilində ayrı-ayrı əsərlərin bütünlüklə tərcüməsindən ibarət olan ilk iri həcmli tərcümə örnəklərindən olan «Siratün-Nəbi» və «Tərcü-

¹ Библейские переводы. / Новый энциклопедический словарь. т. 6, издатели: Ф.А.Брокгауз и И.А.Ефронь, СПб, б/г, стр.378-379; П.И.Копанев. Вопросы истории и теории художественного перевода, Минск, 1972, с. 129

meyi-Fütuhuş-Şam» əsərləri isə XIV yüzillik anadilli ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrindən olan Mustafa Zərirə məxsusdur.

XV yüzilliyə aid tərcümə örnəklərindən biri Şirazinin «Gülşəni-raz» məsnəvisidir. Əsər orta yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatında tərcümə-şərhlərin ən tipik örnəyi sayıla bilər.

XVI yüzillikdə Azərbaycan tərcümə sənəti özünün inkişaf tarixində yeni bir mərhələyə çatır. Bu, özünü tərcümə əsərlərinin həm sayca çoxluğunda, həm də mövzu rəngarəngliyində göstərir. Tərcümə əsərlərinin artması isə həmişə xalqın mədəni səviyyəsinin göstəricisi hesab edilir.¹ Azərbaycan ədəbi dili tarixində XVI əsr ədəbi dili üslublarının rəngarəngliyi baxımından da özünəməxsus yer tutur. Həmin dövrdə mövcud üslublardan biri olan dini-təbliği üslub Azərbaycan tərcüməsi ilə sıx bağlı idi.

XVI yüzillikdə Məqsudinin «Möcüznamə», Həzininin «Hədəsi-ərbəin» kimi tərcümə və Bəvazicinin «Kəvamilüt-təbir» kimi tərcümə-şərhləri də vardır. Həmin dövrün tərcümə əsərləri içərisində nəslə qələmə alınmış abidələr də xüsusi yer alır. Nişatinin qələmindən çıxmış həmin örnəklərdən biri H.V. Kaşifinin «Rövzətüş-şühəda» əsərinin tərcüməsi olan «Şühədanamə», ikincisi isə «Səfvətüs-səfa» təzkirəsindən tərcümə edilən «Şeyx Səfi təzkirəsi»dir.

Dissertasiya işində göstərilir ki, Füzuliyəqədərki tərcümə abidələrində daha çox şərhcilik və nəzirəçilik elementləri üstünlük təşkil etmişdir; XVI yüzillikdə Nişatinin tərcümələri artıq özünün yeni yanaşma yönümü ilə bədii tərcümə tariximizdə yeni bir mərhələnin başlanğıcını qoymuşdur.

Dissertasiyanın **«Füzulinin «Tərcümeyi-Hədəsi-ərbəin» əsəri»** adlı **ikinci fəsl** beş bölmədən ibarətdir. **«“Hədəsi-ərbəin” məcmuələri içərisində Caminin «Hədəsi-ərbəin» əsərinin yeri və onun türkcəyə tərcümələri»** adlanan **birinci bölmədə** göstərilir ki, İslam dininin əsas prinsipləri Qurani-Kərimdən sonra hədislər vasitəsilə açıqlanır. «Hədəs» sözünün ərəbcə lüğəvi anlamı «yeni söz», «rəvayət», «hadisə», «xəbər» deməkdir. O, sonradan terminə çevrilərək Məhəmməd peyğəmbərə aid edilən söz, hərəkət və davranışlar mənasını almışdır. Məhəmməd peyğəmbərin Quran ayələrini müsəlmanlara açıqlaması, ondan soruşulan suallara verdiyi cavablar, həyat tərzi, yeni hədislərlə bağlı fikir, hərəkət və davranışları sonradan bütün müsəlmanlar üçün örnək olsun deyə hədislər şəklində salınırdı.

Dissertasiya işində islam aləmində məşhur olan hədis məcmuələri haqqında müfəssəl məlumat verilərək göstərilir ki, islami ədəbiyyatda

¹ М.Алексеев. Проблема художественного перевода. Иркутск, 1931, с. 25

müştərək mövzu olaraq işlənən «Hədəsi-ərbəin» (ərəbcə «qırx hədis» deməkdir) forması da geniş yayılmışdır. «Qırx» rəqəminin Şərqi dünyasında xüsusi rəmzi-simvolik mənə ifadə etməsi və kiçik həcmli hədis kitablarının xalq arasında daha asan yayılması da «Hədəsi-ərbəin» formasının geniş yayılma amilləri kimi qeyd edilir. Bununla belə bu formanın geniş yayılmasında Məhəmməd peyğəmbərin «Ümmətimdən hər kim cəza (həşr) gününədək (insanlara) fayda verən qırx hədis əzbərləyib, başqalarına öyrətsə, Allah-taala qiyamət günündə onu fəqih bir alim kimi dirildər» hədisinin də böyük rolu olduğu vurğulanır.

Dissertasiyada «Hədəsi-ərbəin» məcmuələrinin şəkil, məzmun və mövzu baxımından müxtəlifliyi türk alimi Ə.Qaraxanın «İslam-türk ədəbiyyatında qırx hədis» kitabına əsasən ayrı-ayrılıqda təsnif olunur,¹ «Hədəsi-ərbəin» məcmuələrinin ilk öncə ərəb ədəbiyyatında, sonralar isə qonşu xalqların (fars və türk) dillərində də yarandığı göstərilir.

«Hədəsi-ərbəin» mövzusunun türk ədəbiyyatında yayılmasında fars-tacik şairi Əbdürrəhman Caminin (1414-1492) «Çəhel hədis» («Hədəsi-ərbəin») əsərinin ayrıca rolu olduğu qeyd edilir. Çünki türk dünyasının iki dahisi Nəvai və Füzuli, eləcə də, türk klassikləri Rihləti (XVI əsr), Nabi (1642-1712), Müfid (ölmü: 1726), Münif (ölmü: 1742), Seyyid İbrahim (1701-1783), Zühdi (1854-1914) və naməlum, şərti olaraq Laədri adlandırılan bir şair «Hədəsi-ərbəin» mövzusunda əsər yazarkən Məhəmməd peyğəmbərin sonsuz sayda hədislərindən örnək seçmək yolu ilə deyil, məhz Caminin «Çəhel hədis» əsərinə müraciət edərək onu türkcəyə çevirməklə kifayətlənmişlər.

Caminin «Hədəsi-ərbəin» əsəri nəslrlə yazılmış müqəddimə, əl-Buxari və Müslimin hədis məcmuələrindən seçilmiş müxtəlif məzmunlu qırx hədisin şərhinə həsr olunmuş və xatimə də daxil olmaqla qırx bir qitədən ibarətdir.

İkinci fəslin «Füzulinin «Tərcümeyi-Hədəsi-ərbəin» əsəri, onun nəşri və tədqiqi tarixindən» adlı ikinci bölməsində göstərilir ki, Füzulinin həcm etibarilə ən kiçik tərcümə əsəri «Tərcümeyi-Hədəsi-ərbəin»dir. Əsər nəslrlə yazılmış dibaçə və qırx bir qitədən ibarətdir. Qitələrdən qırxı Caminin əsərindən tərcümə olub Məhəmməd peyğəmbərin hədislərinin şərhinə həsr olunmuş, biri isə sonluq – xatimədir.

Füzuli əsərin (dibaçəsində) müqəddiməsində əsərin yazılma səbəbini belə açıqlayır: «...bu qırx hədisi-mötəbərdir, bəlkə qırx danə gövhərdir ki,

¹ A.Karahan. İslam-Türk edebiyatında kırk hadis. Ankara, 1991, s.19-39

ustadi-girami Mövlana Əbdürrəhmani-Cami əleyhirrəhmə intixab edib farsı mütərcəm etmiş... ümumfeyz üçün tərcümeyi-türki olunur».¹

Füzulinin «Tərcümeyi-Hədisi-ərbəin» əsərinin müxtəlif əlyazma və çap nüsxələri vardır. Əsər ilk dəfə olaraq 1948-ci ildə İstanbulda prof. Ə.Qaraxan tərəfindən hissə-hissə qısa bir girişlə «Səlamət» məcmuəsində, daha sonra isə 1951-ci ildə K.Ə.Kürkcüoğlu tərəfindən nəşr edilmişdir. Bu tərcümə sonralar da Türkiyə və Azərbaycanca dəfələrlə çap olunmuşdur.

Füzulinin «Tərcümeyi-Hədisi-ərbəin» əsəri həmişə tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, əsərə bəzən xüsusi, bəzən də bu və ya digər məsələlərlə bağlı müraciət edilmiş, müxtəlif baxımlardan araşdırılmışdır. Eləcə də ədəbiyyat tarixinə həsr olunmuş kitab və dərsliklərdə əsər haqqında məlumat xarakterli yazılar çap edilmişdir.²

İkinci fəslin «**“Tərcümeyi-Hədisi-ərbəin” əsərinin ideya-bədii xüsusiyyətləri**» adlı **üçüncü bölməsində** hədislər ümumbəşəri dəyərlərə malik söz inciləri kimi qiymətləndirilərək göstərilir ki, insanın mənəvi aləmindəki çatışmazlıqları islah etmək, onu saflaşdırmaq, hər cür rəzil və çirkin xüsusiyyətlərdən xilas edib gözəl əxlaq – fəzilətlərə qovuşdurmaq Caminin Məhəmməd peyğəmbərin sonsuz sayda hədislərindən seçərək nəzmə çəkdiyi qitələrin əsas ideyasını təşkil edir.

İslam dini insanların bir-biri ilə gözəl münasibətdə olmasına xüsusi əhəmiyyət verir. Müsəlmanların bir-biri ilə münasibətində səmimiyyət, sadəlik, nəzakət, sayğı, sevgi, qarşılıqlı yardım əsas şərtlərdəndir. Caminin seçərək nəzmə çəkdiyi hədislərdə ata-anaya hörmət, möminlərin bir-biri ilə qardaş münasibətində olması, bir-biri ilə məsləhət etmək, başqalarından ibrət almaq, elm öyrənmək və öyrətmək, ölümdən ibrət götürmək, bir-birinə hədiyyə vermək, dostları ziyarət etmək, qəzəblənəndə özünü ələ ala bilmək, qonşuluq haqqını gözləmək və s. kimi məsələlər əsas yer alır. İslam əxlaqında insanların bir-biri ilə gözəl münasibətdə olmalarının çeşidli yönələri ilə bərabər, bir də gözəl və çirkin (pis) xasiyyətlər vardır. Caminin, eləcə də Füzulinin istifadə etdiyi hədislərdə də onların ən önəm-

¹ A.Mirzəyev. Cami, Nəvai və Füzuli yaradıcılığında 40 hədis. Bakı, 1997, s. 45-46

² Karahan A. Cami'nin arbain'i ve türkce tercümeləri // Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul Universitesi Edebiyat Fakültesi, 1952, sayı: 4, s. 345-371; yenə onun: İslam-Türk edebiyatında kırk hadis. Ankara, 1991; H.Araslı. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı, 1958, s. 262-270; Ə.Seyidov. Azərbaycanda pedaqoji fikrin inkişaf tarixindən. Bakı, 1987, s. 50-53; A.Mirzəyev. Cami, Nəvai və Füzuli yaradıcılığında 40 hədis. Bakı, 1997; Ə.Səfərli, X.Yusifov. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı /Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı, 2008, s. 518-541

liləri öz əksini tapmış, həmin məsələlər konkret nümunələr əsasında dissertasiyada geniş şəkildə təhlil olunmuşdur.

İkinci fəslin «Cami və Füzulinin «Hədəsi-ərbəin»ləri: müqayisəli qarşılaşdırma» adlanan dördüncü bölməsi özü də üç bəndə bölünür. Birinci bənd «Əslinə uyğun tərcümə-qitələr» adlanır. Dissertasiyada qeyd olunur ki, Caminin əsəri ilə aparılan qarşılaşdırma və müqayisələr Füzulinin tərcümə zamanı bir çox hallarda orijinala sadıq qalmağa, qitələrin məzmununu dəqiq verməyə çalışdığını göstərir. Tədqiqatda bu qrupa daxil olan səkkiz tərcümə-qitə müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Onlardan birini nəzərdən keçirək.

يَشِيْبُ ابْنُ اَدَمَ و تَثْبُ فِيْهِ خَصْلَتَانِ الْحِرْصُ و طَوْلِ الْاَمَلِ (Adəm övladı yaşa dolduqca onda iki xislət [şey] cavanlaşar: hərislik [acgözlük] və tuli-əməl*) hədisini Cami şərh edərək belə nəzmə çəkmişdir:

أَدْمَى رَا زِيْبِرَى اَفْزَايِد
هَر زَمَانِ دَرِ بِنَايِ عَمْرِ خَلَلِ.
لِيْكَ دَرِ اَوْ جَوَانِ شُوْدِ دُو صَفْتِ
حِرْصِ دَرِ جَمْعِ مَالِ و طَوْلِ اَمَلِ.¹

(İnsanın ömür binasının xələli [pozulması] qocalığa görə hər zaman [daha da] artar. Ancaq onda iki sifət [xasiyyət] cavan qalır: mal toplamağa hərislik və tuli-əməl.)

Füzulinin tərcüməsi isə belədir:

*Adəm oğlun zamanə pir qılub
Zəfə etdikcə qüvvətini bədəl,
İki xislət igitlənür anda
Hər zaman hirs-i-malü tuli-əməl.²*

Göründüyü kimi, Füzuli Caminin qitəsinin əsas məzmununu saxlamaqla bərabər, onu ana dilinə əslinə uyğun şəkildə tərcümə etmişdir. Hər iki qitənin birinci beyti arasında məna baxımından elə ciddi fərq yoxdur. Sadəcə olaraq Caminin birinci beyti məna baxımından «لیک» (ləkin) bağlayıcısı vasitəsilə ikinci beytlə qarşılaşdırılır; Füzulidə isə bu bağlayıcını feli bağlama şəkliçisi olan «-dikcə» əvəz edir. Orijinalın ikinci misrasındakı «هر زمان» ifadəsi isə yerini dəyişərək dördüncü misrada işlənmişdir. Üçüncü misranın tərcüməsi isə olduqca dəqiqdir. Belə ki, «در او» sözü dəqiq qarşılığı olan «anda», «جوان شود» feli «igitlənür»,

* Tuli-əməl – sonsuz arzu, istək, yəni: insanın ölümü yada salmadan əlində olan nemətləri qoruyub saxlamaq və arzusunda olan şeyləri ələ gətirmək ümidi ilə yaşaması.

¹ A.Mirzəyev. Cami, Nəvai və Füzuli yaradıcılığında 40 hədis. Bakı, 1997, s. 52.

² Yəni orada

«دو صفت» isə «iki xislət» sözləri ilə əvəz edilmişdir; «لیک» (lakin) bağlayıcısı isə, qeyd olunduğu kimi, yerini dəyişərək ikinci misradakı «-dikcə» feli bağlama şəkilçisi ilə əvəzlənmişdir. Füzuli tərcümənin dördüncü misrasında da demək olar ki, həmin yolla getmiş, «حرص در جمع» «مال» ifadəsini «hirs-i-mal» izafəti ilə əvəz etmiş, «tuli-əməl» ifadəsini isə hədisdə və orijinalda olduğu kimi saxlamışdır.

Dissertasiyada göstərilir ki Füzulinin «Tərcümeyi-Hədisi-ərbəin» əsərinə daxil olan 40 qitədən (sonluq – xatimə qitə hesaba alınmır) yalnız səkkizi orijinala nisbətən sadıq qalmaqla tərcümə edilmişdir. Əlbəttə, belə bir vəziyyət orta yüzilliklər tərcüməsində məqbul sayılırdı. Çünki həmin dövrün tərcümə nəzəriyyəsində sərbəstlik elementləri aparıcı mövqə tutmuşdur.

İkinci fəslin dördüncü bölməsinin **ikinci bəndində («Sərbəstlik elementlərinin üstünlük təşkil etdiyi tərcümə-qitələr»)** Füzulinin «Tərcümeyi-Hədisi-ərbəin» əsərinə daxil olan qitələr içərisində orijinala nisbətən sadıq qalmaqla, sərbəstlik elementlərinin üstünlük təşkil etdiyi qitələrin say etibarilə daha çox (16 qitə) olduğu göstərilir. Dissertasiya işində bu qrupa daxil olan hər bir qitə orijinala müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Örnək olaraq bir qitəni nəzərdən keçirək.

كفى بالمرء اثماً أن يُحَدِّثَ بَكلِّ ما سَمِعَ (Eşitdiyi hər bir şeyi söyləməyin özü insan üçün günahdır). Cami bu hədisin şərhinə həsr etdiyi qitəsində bir-birindən gözəl bənzətmələr yaratmışdır. Eyni zamanda o, qitənin ikinci və dördüncü misraları arasında eyni vəznə malik olub, bir-biri ilə həm qafiyə sözlər («از ممرّ زبان دهد بیرون»; «از ممرّ امان نه‌د بیرون») işlətməklə «səci-mürəssə»¹ poetik fiqurundan da istifadə etmişdir:

مرد را بس همین گنه که قدم

از ممرّ امان نه‌د بیرون.

هر چه آید درون روزن گوش

از ممرّ زبان دهد بیرون.²

(Kişi üçün həmin günah kifayətdir ki, ayağını əmin-amanlıq [olan] yerdən kənara qoya, qulağının bacasından [seyvanından] içəri düşən hər şeyi dil keçidi ilə [vasitəsilə] bayıra çıxara).

Caminin əsərini tərcümə edən Füzuli onun qitəsinin (eyni zamanda hədisin də) əsas məzmununu və bir sıra ifadələri olduğu kimi saxlamağa müvəffəq olmuşdur. Belə ki, Füzuli bu qitədə ilk misranı «قدم» sözü istisna olmaqla, demək olar ki, eynilə tərcümə etmişdir. Lakin ikinci misrada belə

¹ M.Quliyeva . Klassik Şerq bəlağəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1999, s. 137

² A.Mirzəyev. Cami, Nəvai və Füzuli yaradıcılığında 40 hədis. Bakı, 1997, s. 77

dəqiqlik müşahidə olunmur. Üçüncü və dördüncü misra isə orijinalın üçüncü misrası ilə eyni olsa da, burada fikir və mənanı ifadə baxımından Füzuliyə məxsus obrazlı deyim tərzidir. Füzuli orijinalda olmayan bir-birindən gözəl bənzətmələr («sədəfi-səm'» – qulaq, «gühər» – söz) işlətməklə fikrin daha gözəl və obrazlı ifadəsinə nail olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, bu bənzətmələrdən biri olan «gühər»in «söz»ün metaforası olaraq işlənməsi ənənədən gəlsə də, «sədəfi-səm'»in «qulaq» metaforası kimi istifadəsi fərdi xarakterlidir və olduqca orijinal səslənir. Çünki Füzulinin qulağı sədəfə bənzətməsinin həm zahiri, həm də daxili əsası vardır. Məsələnin birinci tərəfi qarşılaşdırılan hər iki predmetin zahiri görünüşü ilə bağlıdır, çünki qulaq özünün zahiri quruluşu baxımından müəyyən mənada sədəfi xatırladır. Məhz buna görə də əgər qulaq sədəfi xatırladırsa, onda ona düşən söz də gövhər olmalıdır. Bunun üçün də «sədəfi-səm'» – «qulaq» bənzətməsi ənənədən gələn «gühər» – «söz» bənzətməsinin məntiqi davamı kimi səslənir. Məsələnin ikinci tərəfini, yəni bənzətmənin daxili əsasını isə orta əsrlər elmi mülahizələri təşkil edir. Məlumdur ki, sədəfə yağış damcısı düşməyincə gövhər (mirvari) əmələ gəlməz. Füzulinin bir qəzəlinin məqtə beytində deyildiyi kimi:

Sədəf su almayınca əbri-nisandan gühər verməz.¹

Eləcə də tələffüz olunan söz də tək-tək səslərdən ibarətdir və o, yalnız qulağa düşəndən (əşidiləndə) sonra «söz» – «gühər» olur. Beləliklə, Füzulinin hər iki bənzətməsi təsadüfi olmayıb, real, təbii və elmi əsaslara malikdir:

*Kişiyə ol günəh yetər ki, dili
Şö'leyi-şər olub zəbanə çəkər.
Sədəfi-səm'inə düşən gühəri
Çixarub riştəyi-bəyanə çəkər.²*

Göründüyü kimi, Füzuli tərcümə zamanı «formal dəqiqliyin»³ (F.Vəlixanova) əsiri olmayaraq orijinala sərbəst yanaşmış və əsərin «ruhunu tərcümə etməyə» (H.Heyne) müvəffəq olmuşdur.

İkinci fəslin dördüncü bölməsinin «**Tamamilə yeni – orijinal təsir bağışlayan qitələr**» adlı **üçüncü bəndində** göstərilir ki, «Tərcüməyi-Hədəsi-ərbəin» əsərinə daxil olan qitələrin böyük bir qismini orijinalın ifadə etdiyi məna saxlanılmaqla tamamilə orijinal səslənən qitələr təşkil

¹ Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, I c., / Tərtib edəni: H.Araslı. Bakı, 2005, s. 152

² A.Mirzəyev. Cami, Nəvai və Füzuli yaradıcılığında 40 hədis. Bakı, 1997, s. 77

³ Ф.Велиханова. Азербайджанская советская поэзия на русском языке. Баку, 1982, стр. 13

edir ki, onları tərcümə deyil, Füzuli qələminin orijinal məhsulu kimi dəyərləndirmək daha doğru olar. Dissertasiya işində bu qrupa daxil olan hər bir qitə ayrı-ayrılıqda orijinala müqayisəli şəkildə təhlil olunur. Bir neçə qitəyə diqqət yetirək.

Caminin كَثْرَةُ الضَّحْكِ ثَمِيْتُ الْقَلْبِ (Çox gülüş ürəyi öldürər) hədisinin şərhinə həsr etdiyi

خرّم أنكس كه بهر زنده دلی
زیر لب خنده را بمیراند.
خنده کم کن که خنده بسیار
صد دل زنده را بمیراند.¹

(Xoşbəxt o kəsdir ki, qəlbinin yaşaması üçün dodağının altında gülüşü öldürsün. Az gül ki, çox gülmək yüz diri ürəyi öldürər) – qitəsinin tərcüməsində isə Füzuli fikri sərbəstliklə özünün yüksək sənətkarlığını da nümayiş etdirmişdir. Belə ki, Füzuli çox gülməyin qəbahət olduğunu həm hədisin şərhində, həm də qitənin oxunuşunda böyük sənətkarlıqla verə bilmişdir. Şair «touzi»² (misra və ya beytdə eyni səslə başlayan sözlərin təkrarı ilə yaranan ahəngdarlıq) poetik fiqurundan ustalıqla istifadə edərək çox gülüşə nifrəti və çox gülüşün yaratdığı ruhi-mənəvi vəziyyəti qitənin səslənməsində də canlandırmışdır. Məlumdur ki, gülüş özünün ən nifrətə layiq mərhələsində «hırıltı» adlanır və çox gülüş «hır-hır» və «qəh-qəh» təqlidi sözləri ilə ifadə olunur. Füzuli də birinci beytdə «h» və «r» samit səslərini ahəngdar olaraq uyğun şəkildə işlətməklə (xüsusilə, «hərzə-hərzə» ifadəsi ilə) çox gülüşün yaratdığı «hır-hır», ikinci beytdə isə «q» və «h» səsləri vasitəsi ilə «qəh-qəh» təqlidi sözlərini yaratmışdır. Beləliklə, şair vermək istədiyi fikri həm qitənin məzmununda, həm də oxunuşunda ifadə edə bilmişdir:

*Hər kim istər həyati-qəlb müdam,
Dəmbədəm hərzə-hərzə çox gülməz
Qəlbə qət'i-həyatdır gülmək,
Qəlbi çox gülməyənlərin ölməz.*³

Füzulinin tərcümədə yüksək sənətkarlıq qüdrətini nümayiş etdirən başqa bir örnəyə diqqət yetirək. Caminin الْبَلَاءُ مُؤَكَّلٌ بِاللُّطْفِ (Çox danışmaq bəladır) hədisinin şərhinə həsr olunmuş

هر که شد مبتلا به پر گویی
ببلاى عجب گرفتار است.

¹ A.Mirzəyev. Cami, Nəvai və Füzuli yaradıcılığında 40 hədis. Bakı, 1997, s. 59

² M.Quliyeva. Klassik Şərq bələğəti və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1999, s. 157

³ A.Mirzəyev. Göstərilən əsəri, s. 59

هر بلايي كه ميرسد بکسان
بيشتر از ممر گفتار است.¹

(Hər kim ki, çox danışmağa mübtəla oldu, qəribə bir bəlaya tutulubdur. İnsanlara yetişən hər bir bəla çox danışma ucbatından baş verər) – qitəsi ilə Füzulinin ona uyğun qitəsi ifadə və sənətkarlıq baxımından tamamilə fərqlənir. Belə ki, Füzulinin çox danışmağın zərərindən bəhs edilən bu qitəsində «çox», «söz» və «bəla» kəlmələri bir neçə dəfə təkrarlanır ki, bu da qitənin oxunuşu zamanı «çox söz bəladır» qənaətini yaradır (burada «söz» ifadəsi «danışmaq» anlamındadır). Bu isə özlüyündə «Çox danışmaq bəladır» hədisini xatırladır. Qitədə bu sözlərin işlənmə tezliyi də təsadüfi deyildir, çünki üç dəfə işlənən «bəla» kəlməsini beş dəfə işlənən «söz» ifadəsi tamamlayır, yəni «söz bəladır». Lakin hər söz «bəla» ola bilməz, buna uyğun olaraq şair «çox» ifadəsini altı dəfə («söz»dən bir dəfə çox) işlədir. Nəticədə «çox söz bəladır» cümləsi alınır. Beləliklə, Füzulinin ecazkar qələmi bir daha sübuta yetirir ki, əsl sənətkar eyni sözü çox, lakin yerində işlədərsə, o, məqsədinə daha uğurla nail ola bilər. Şairin sənətkarlığı ondadır ki, qitədə həmin sözlərin təkrar deyil, təkrir kimi bədii mövqeyi mənanı daha da qüvvətləndirmiş, şeirin dilinə, üslubuna heç bir ağırlıq gətirməyərək, onu daha axıcı, rəvan, oxunaqlı və yaddaqalan etmişdir. Nəticədə isə çox, həm də məzmunuz sözün bəla olması fikri həm qitənin alt məna qatında, həm də istifadə edilən sözlərin işlənmə tezliyində öz əksini tapmışdır:

*Edə gör ehtiraz çox sözdən
Kim, olur çox sözün bəlaləri çox.
Çox sözündən düşər bəlayə kişi.
Çox sözün çox bəlasına söz yox.*²

Beləliklə, aydın olur ki, Füzuli «Hədisi-ərbəin»in tərcüməsi zamanı sərbəstliyə daha çox üstünlük vermişdir. Əgər tərcümə xüsusiyyətləri baxımından tərcümədə birinci qrupa daxil olan səkkiz qitədə Füzulinin özü deyil, daha çox Cami görünürdüsə, ikinci qrupdakı on altı tərcümə-qitədə Cami ilə bərabər, Füzulinin özü də aşkar görünməyə başlayır; üçüncü qrupa daxil olan on altı qitədə isə Cami deyil, Füzulinin özü görünür. Məhz bu səbəbdəndir ki, əsər daha çox orijinal təsiri bağışlayır və bu cəhəti nəzərə alan bəzi tədqiqatçıların Füzulinin bu əsərini sərbəst

¹ A.Mirzəyev. Cami, Nəvai və Füzuli yaradıcılığında 40 hədis. Bakı, 1997, s. 69

² Yenə orada, s. 69

tərcümə adlandırması fikri¹ müqayisə zamanı özünü doğrultsa da, M.F.Köprülünün «...bu əsərin heç bir xüsusiyyəti yoxdur» deməsi özünün heç cür təsdiqini qazana bilmir.²

İkinci fəslin «**Sələf-xələflik münasibətləri, dil-üslub xüsusiyyətləri**» adlanan **beşinci bölməsində** «Tərcümeyi-Hədisi-ərbəin» əsərinin sələf və xələflik münasibətlərinə toxunularaq qeyd edilir ki, Füzulinin tərcüməsində öz poeziya sələfləri ilə bir sıra səsləşmələr müşahidə edildiyi kimi, əsər şairin poeziya xələflərinə də müəyyən dərəcədə təsir etmişdir. Bu cəhət dissertasiya işində konkret nümunələrlə əsaslandırılır.

Füzulinin «Tərcümeyi-Hədisi-ərbəin» əsəri bədii tərtibatına, janrına və vəzninə görə də Caminin əsəri ilə eyniyyət təşkil edir. Qarşılaşdırmalar göstərir ki, tərcümədə orijinala sadiqlik vəzn xüsusiyyətləri baxımından da özünü göstərir. Belə ki, tərcümənin vəzni də orijinala eynidir, yəni onların hər ikisi əruz vəzninin xəfif bəhrində yazılmışdır. Bu isə təbii hal sayılmalıdır. Çünki klassik ədəbiyyatda orijinal əsərin qələmə alındığı bəhrin nəzirələrdə və tərcümələrdə də qorunması ənənəsi sabitləşmişdi. Başqa bir cəhətdən isə xəfif əruz bəhrləri içərisində ahəngcə ən oynaq və yüngül olduğu üçün bu bəhrdə yazılan əsərləri tez bir zamanda əzbərləmək çox asandır. Elə buna görədir ki, istər Caminin əsərində, istərsə də onun çoxsaylı tərcümələrində bu cəhət xüsusi gözlənilmişdir. Çünki bu bəhr həmin əsərlərin xalq arasında daha asan əzbərlənərək yadda qalmasına və geniş ərazilərdə yayılmasına yardım etmiş olurdu.

Azərbaycan əruzunda xəfif bəhrinin iki növü vardır. (Onu da qeyd edək ki, xəfif bəhrinin ikinci növü Füzulinin adı ilə bağlıdır və passiv xəfif, yaxud «Füzuli xəfifi» adlanır.) Onlar içərisində ən çox işlək olanı birinci növdür ki, (buna aktiv xəfif, yaxud «Həft peykər» vəzni də deyilir) bu növün 12 variantı vardır. Onlardan altısının birinci təfiləsi *fə'ilAtün*, altısının isə *fA'ilAtündür*; son təfilələri də hər ikisində altı tipdir: *fə'ilün*, *fə'ilü*, *fə'ilAn*, *fə'lün*, *fə'lü*, *fə'lAn*.³ Orta təfilə isə bütün variantlarda eynidir. «Azərbaycan şeirində bu variantların müstəqil olaraq hər hansı birisində tək bir əsər də tapmaq mümkün deyildir. İstənilən şairimizin xəfif bəhrində yazılmış hər hansı bir əsərini alsaq, biz onun bu bəhrin müxtəlif variantlarında yazıldığını

¹ S.Bayoğlu. Giriş//Füzuli. Erenler bahçesi (Hadikatus-süeda) (hazırlayan: Servet Bayoğlu), I c., Ankara, 1986, s. 7-12; A.Karahan Eski türk edebiyatı incelemeleri, İstanbul, 1980, s. 181

² M.F.Köprülü. Füzuli maddesi // İslam ansiklopedisi, cild 4, İstanbul, ilsiz, s. 696

³ Ə.Cəfər. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzunu. Bakı, 1977, s. 369

görərik”¹. Füzulinin «Tərcüme-yi-Hədisi-ərbəin» əsərində də eyni vəziyyət müşahidə edilir. Əsərə daxil olan 41 qitədən eləsinə tapmaq mümkün deyil ki, ondakı misraların dördü də eyni variantda olsun. Hər hansı bir qitənin vəznə bütövlükdə bu bəhrin müəyyən bir variantına tabe olmamış, hər bir qitədə misra dilinin tələbi üzrə müxtəlif variantlar qarışıq şəkildə birləşmişdir. Onu da qeyd edək ki, bu qarışıqlıq ümumi ahəngə heç bir xələl gətirməmişdir. Örnək olaraq Füzulinin bir qitəsini nəzərdən keçirək:

Müslim oldur	ki, əhli-a	-ləm ilə
<i>fA'ilAtün</i>	<i>məfA'ilün</i>	<i>fə'ilü</i>
Sidq ola qöv	-li, xeyr ola	əməli.
<i>fA'ilAtün</i>	<i>məfA'ilün</i>	<i>fə'ilü</i>
Zərərin gör	-məyə müsəl	-manlar,
<i>fə'ilAtün</i>	<i>məfA'ilün</i>	<i>fə'lün</i>
Ola paki	-zə həm dili,	həm əli. ²
<i>fə'ilAtün</i>	<i>məfA'ilün</i>	<i>fə'ilü</i>

Göründüyü kimi, bu qitəni təşkil edən misraların ikisi (I və II) eyni (səkkizinci), qalan ikisi (III və IV) isə ayrı-ayrı (dördüncü və ikinci) variantlardır.

Dissertasiyada xəfif bəhrinin birinci növünün bütün variantları əsərdən götürülmüş ayrı-ayrı qitələr əsasında izlənilir.

«Tərcüme-yi-Hədisi-ərbəin» əsərinin dil xüsusiyyətləri üzərində də ayrıca dayanılaraq göstərilir ki, tərcümənin dibaçəsinin (müqəddiməsinin) dili klassik nəsr üslubunda olub, səcli (qafiyəli) nəslə yazılmışdır. Füzuli bir mürəkkəb cümlədən ibarət olan bu kiçik dibaçədə doqquz səc cütlüyündən istifadə etmişdir. Uzun-uzadı izafət zəncirlərindən ibarət olan dibaçənin əvvəlində milli sözlər, demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Mövzu (hədis) haqqında söhbət təmtəraqlı klassik üslubda getsə də, şair əsərin tərcümə səbəbini açıqlayarkən dil nisbətən sadələşir. Əsərdəki 41 qitə də klassik-kitab üslubunda yazılmışdır. Onların arasında da öz dilinə və üslubuna görə bir-birindən fərqlənən qitələr vardır. Belə ki, bir sıra qitələr öz dilinə görə folklor-danışıq üslubuna yaxınlaşsa da, onların çoxunun dili alınma söz və morfoloji-sintaktik qəliblərlə doludur. Əsərin dilində çətin anlaşılan birləşmə, misra və beytlərin çoxluğu bir tərəfdən

¹ Ə.Cəfər. Əruzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzı. Bakı, 1977, s. 118

² A.Mirzəyev. Cami, Nəvai və Füzuli yaradıcılığında 40 hədis. Bakı, 1997, s. 49

klassik-kitab üslubunun özünəməxsusluqlarından irəli gəlirdisə, bir çox hallarda isə bu, tərcümə xüsusiyyətləri ilə bağlı idi.

Beləliklə, «Tərcümeyi-Hədisi-ərbəin» əsəri göstərir ki, çoxcəhətli və zəngin yaradıcılığa malik olan Füzuli bədi tərcümənin nəzm sahəsində də xüsusi sənətkarlıq göstərərək, orta əsrlər tərcüməsinin klassik örnəklərindən birini yaratmışdır.

Dissertasiyanın «**Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri»** adlanan **üçüncü fəsl** müəllifin həcmə ən böyük tərcümə əsəri olan «Hədiqətüs-süəda»nın öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Bu fəsil də beş bölmədən ibarətdir. **Birinci bölmədə** («Şərq ədəbiyyatında məqtəl janrı, onun strukturu və ideya özəllikləri») məqtəl* janrı haqqında geniş bəhs edilərək göstərilir ki, hicri tarixi ilə 61-ci il məhərrəm ayının 10-da (miladi 680-ci il oktyabrın 10-da) Kərbəla çölündə İmam Hüseyinin qətlə yetirilməsi ilə nəticələnən və islam tarixində «Kərbəla vəqəsi» və ya «Kərbəla müsibəti» adlı ilə yer alan hadisə çoxlu sayda ədəbi əsərlərin əsas mövzusunə çevrilmiş, islami ədəbiyyatda orta ədəbi mövzulardan olan İmam Hüseyinin qətlə yetirilməsi ilə əlaqədar yazılan xüsusi bir ədəbi janrın – məqtəl janrının əsası qoyulmuşdur.¹

Məqtəl janrı ərəb ədəbiyyatında təşəkkül tapıb inkişaf etməyə başlasa da, ərəblərdə olduğundan daha geniş və rəngarəng bir şəkildə işlənməsi baxımından özünün ən yüksək mərhələsinə fars və türk ədəbiyyatında çatmışdır. Bu isə bilavasitə şiə məzhəbinin İranda Büveyhilər və Səfəvilərin hakimiyyəti illərində hakim dini ideologiyaya çevrilməsi ilə əlaqədar idi. İran ədəbiyyatında Kərbəla hadisəsinə həsr olunmuş ilk dəyərli və irihəcmli məqtəl örnəyi Hüseyin Vaiz Kaşifinin (ölümü: 1504/05) «Röv-zətüş-şühəda» əsəri sayılır.²

Məqtəl türk ədəbiyyatında da geniş yayılmış, həmin janrın çeşidli örnəkləri yaranmışdır. Türk alimi prof. Ə.Qaraxanın «Anadolu türk ədəbiyyatında «Məqtəli-Hüseynlər» adlı əsərində türk ədiblərinin bu janrda

* Məqtəl – ərəb sözü olub «qətl» kökündəndir; lüğəti mənasına görə «qətl yeri» deməkdir.

¹ Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (devirler, isimler, eserler, terimler), cilt 6, İstanbul, 1986, s. 26; A.Karahan. Eski türk edebiyatı incelemeleri, İstanbul, 1980, s. 88; Ə.Dehoda. Lügətnamə. 1345 h., s. 3415 (fars dilində)

² A.Karahan. Anadolu türk edebiyatında «Maktel-i Hüseyin»ler, Edebiyat Fakültesi Türkooloji Disiplini, Mezuniyyət travayı, İstanbul, 1938-1939, s. 8; Ş.Güngör. Giriş // Füzuli. Hadikatü's-sü'eda (hazırlayan: dr. Şeyma Güngör), Ankara, 1987, s. XV-LXXIII

yazdığı əsərləri ilk dəfə olaraq ayrıca tədqiq edilmişdir.¹

Türk ədəbiyyatındakı məqəllər içərisində tərcümə əsərlərinin də ayrıca yer tutduğu qeyd edilərək H.V.Kaşifinin «Rövzətüş-şühəda» əsərinin türk müəlliflərinin ən çox müraciət etdiyi məqəl örnəyi olması göstərilir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan ədəbiyyatında hələlik məlum olan ilk iki məqəl örnəyi (Məhəmməd Nişatinin «Şühədanamə», Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsərləri) də H.V.Kaşifinin «Rövzətüş-şühəda» əsərindən tərcümə olunmuşdur.

Eləcə də XIX yüzillikdə Abbasqulu ağa Bakıxanovun «Riyazül-qüds», Məhəmmədağı Dərbəndinin (Qumrinin) «Kənzül-məsəib» və «Gülzari-Hüseyni» adlı müstəqil əsərləri də Azərbaycan ədəbiyyatında məqəl janrının geniş yayıldığını göstərir.

Üçüncü fəslin «**Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsərinin yazılma səbəbi və əsas ideya istiqamətləri**» adlanan **ikinci bölməsində** qeyd olunur ki, «Hədiqətüs-süəda» həcmcə Füzulinin ən böyük əsəri olmaqla bərabər, Kərbəla vəqiesinə həsr olunmuş ən möhtəşəm sənət örnəyidir. Dissertasiyada Füzulinin bu mövzuya müraciət etməsinin müxtəlif səbəbləri göstərilir; bu səbəblər içərisində daha çox onun türkçülüyü, türk xalqına, türk dilinə olan böyük hörmət və məhəbbəti, milli təəssübkeşliyi ilə bağlılığı ön plana çəkilir.

«Hədiqətüs-süəda» əsərinin yazılma tarixi dəqiq bilinmir. Türk alimi prof. Şeyma Göngör «Hədiqətüs-süəda»nın Konyadakı ən əski əlyazma nüsxəsinin 954/1547-ci ilə aid olduğunu əsas tutaraq bu tarixi «Hədiqətüs-süəda»nın tərcümə ili kimi qəbul edir² və həmin tarix özünü bütün hallarda doğruldu.

«Hədiqətüs-süəda» əsəri islam dünyasında ən böyük faciələrdən biri sayılan Kərbəla vəqiesinə – imam Hüseynin öz məslək və əqidəsi yolunda həlak olması mövzusunə həsr olunsa da, əsərdə digər məsələlərə də yer verilmişdir. «Hədiqətüs-süəda» hər şeydən öncə öz iman, inam və etiqadları yolunda müsibətlərlə rastlaşan, lakin bu yoldan dönməyən haqq aşıqlarına qoyulmuş «şəhidlik abidəsi»dir (Ə.Səfərli). Şəhidlik ən böyük şərəf və ən böyük rütbə kimi «Hədiqətüs-süəda»da elə bir şəkildə vəsf olunur ki, onu oxuyanlar bu həqiqəti asanlıqla dərk edir, təsvir olunan şəxslərin müqəddəsliyini qəbul edir, onların şəxsiyyəti qarşısında Füzuli heyranlığına qoşulur və

¹ A.Karahan. Anadolu türk edebiyatında «Maktel-i Hüseyn»lər, Edebiyat Fakültesi Türkoloji Disiplini, Mezuniyyət travayı, İstanbul, 1938-1939

² Ş.Güngör. Giriş/Füzuli. Hadikatü's-sü'eda (hazırlayan: dr. Şeyma Güngör), Ankara, 1987, s. XV-LXXIII

bu şəhidlərin həyat və mübarizəsindən örnək götürür:

*...Mühəqqəq oldu bu tərtib olan müqəddəmədən
Ki, rütbeyi-şühədə əsrəfi-məratibdir.¹*

Füzulinin sevə-sevə vəsf və tərənnüm etdiyi şəhidlik islama görə elə bir yüksək mərtəbədədir ki, bu yolun sakinlərinin qovuşduğu əbədi həyat bir bağça – xoşbəxtlər bağçasıdır və Füzulinin öz əsərini Hüseyn Vaizdə olduğu kimi «şəhidlər bağçası» deyil, «xoşbəxtlər bağçası»^{*} adlandırması onun füzuliyənə kəşfi idi.

Füzuli insanlar içərisində ən çox bəlaya uğrayanların peyğəmbər olduğunu xatırlayaraq birinci babda Adəm peyğəmbərdən başlayaraq Nuh, İbrahim, Yəqub, Yusif, Musa, İsa, Əyyub, Zəkəriyyə və Yəhya kimi peyğəmbərlərin həyatına ümumi bir nəzər salmış, onların başına gələn müsibətlərdən söhbət açmışdır. Həmin hadisələri Kərbəla müsibəti ilə qarşılaşdıraraq müqayisə aparən şair bəşər tarixində Kərbəla hadisəsinə bənzər hadisələrin çox olduğunu qeyd etsə də, Kərbəla şəhidlərinin əzabının misilsiz olduğu qənaətinə gəlmişdir.

Füzuli «Hədiqətüs-süəda»da təsvir etdiyi haqq aşıqləri içərisində imam Hüseynin təsvirinə daha geniş yer vermişdir. Çünki Kərbəla vəqiesi yüksək dövlət məqamı üçün yox, islamın əslinə qayıdışı, insaniyyətin yüksək dərəcələrə çatması, ədalət, azadlıq, eləcə də zülmün kökünün kəsilməsi üçün idi. İmam Hüseyn zillət, alçaqlıq və zülmə boyun əyməyin insaniyyətə zidd bir hərəkət olmasını müsəlman dünyasına çatdırmaq üçün üsyan etdi və bu yolda şəhid oldu. Füzuli İmam Hüseyn hərəkətinin fəlsəfəsini açıqlayaraq yazırdı:

*Zillət ilə ləzzəti olmaz həyatın, dustlər,
Nəqdi-can sərf eyləyib dünyadə, kam almaq gərək,
Əcz ilə dönmək ədudən səhldir, himmət dutub,
Ya şəhid olmaq gərək, ya intiqam almaq gərək.²*

Sanki bu günümüz üçün deyilmiş bu misralarda Füzuli bədxah qonşularımızın – ermənilərin torpaqlarımıza olan təcavüzünə və törətdiyi vəhşiliklərə etiraz səsini ucaldaraq xalqımıza üz tutur, onu mübarizəyə, igidliyə, intiqama səsləyirdi.

Əsərdə insanın mənəvi və cismani köləliyə üsyanı və bu yolda öz

¹ Füzuli. Hədiqətüs-süəda (şeyrlər)//Füzuli. Bəng və Badə/Çapa hazırlayan: Sabir Əliyev. Bakı, 1993, s. 268

^{*} Füzulinin bu əsərinin adındakı «xoşbəxtlər» «şəhidlər» sözündən qaynaqlandığı kimi, bağça sözü də «cənnət» anlayışından qaynaqlanmışdır.

² Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, VI c./Tərtib edən: Ə.Səfərli. Bakı, 2005, s. 250

canını belə qurban verməsi ən yüksək və ali məqam kimi göstərilir. İmam Hüseynin bu əqidə və bu məslək uğrunda mübarizəsi ona görə ölməzdir ki, onun əsasında mənəvi paklıq, gözəllik və əzəmət durur.

Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsərini yazmaqda məqsədi imam Hüseyn və onun tərəfdarlarının islamın nicatı üçün göstərdikləri fədakarlıq və şücaəti alqışlamaq, islamda ən böyük məqamlardan sayılan şəhadətə ədəbi bir abidə qoymaq idi və o, bu işin öhdəsindən layiqincə gəlmişdi.

Üçüncü fəslin «**“Hədiqətüs-süəda” əsərinin tədqiq və nəşri tarixi**» adlanan **üçüncü bölməsində** göstərilir ki, Füzuli haqqında bəhs edən ilk tədqiqatlardan – təzkirələrdən tutmuş ta bu günə kimi bütün ədəbiyyat tarixinə aid kitab, məqalə və monoqrafiyalarda «Hədiqətüs-süəda» əsəri barəsində məlumat verilmiş, onun ədəbiyyat tariximizdə yeri, əhəmiyyəti, dəyəri haqqında qiymətli fikirlər söylənilmişdir.¹

«Hədiqətüs-süəda»nın tədqiqi sahəsində ilk araşdırmalar türk alimi prof. Ə.Qaraxana məxsusdur.² Eləcə də yenə türk alimi prof. Ş.Güngörün 1987-ci ildə çap etdirdiyi «Hədiqətüs-süəda»nın elmi-tənqidi mətninə yazdığı giriş əsərin tədqiqi tarixində ayrıca əhəmiyyətə malikdir.³

Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri yazıldığı vaxtdan etibarən çox geniş ərazilərdə yayılmışdır. Əsərin dünya kitabxanalarında 300-ə yaxın əlyazma nüsxəsi mövcuddur. «Hədiqətüs-süəda»nın çap variantları da geniş yayılmışdır. Əsər hələ XIX yüzillikdə ərəb əlifbasında Misirdə beş, Türkiyədə isə 6 dəfə daşbasma üsulu ilə çap edilmişdir.

Türkiyədə «Hədiqətüs-süəda»nın sadələşdirilmiş şəkildə nəşri isə daha geniş yayılmışdır.⁴ Türkiyədə olduğu kimi, Azərbaycanda da «Hədiqətüs-

¹ F.Qasımzadə. «Qəm karvanı», yaxud zülmətdə nur (Füzulinin dünyagörüşü). Bakı, 1968, s. 90; M.Кязимов. О некоторых чертах идейной основы «Хадигат ас-суада» Физули/Бeynəlxalq Füzuli simpoziyumuunun materialları (7-8 noyabr 1996), Бакы, 1997, с. 190-200; İ.Həmidov. Füzuli yaradıcılığı Misirinin tədqiqatında/Məhəmməd Füzuli-500. Beynəlxalq Füzuli simpoziyumuunun materialları (7-8 noyabr, 1996). Bakı, 1997, s. 133-140; S.Һacı. Мəhəmməd Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri haqqında // «Qobustan» jurnalı, Xüsusi buraxılış, Füzuli - 500, 1995, s. 88-94; B.Nəbiyev. Müsibətnamənin kamilliyi («Hədiqətüs-süəda»)/ B.Nəbiyev. Çətin yollarda, Bakı, 2000, s. 69-77; M.Nağısoylu. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri. Bakı, 2002.

² A.Karahan. Fuzuli'nin Hadikat-üs-Suada'sı // Türklük mec., c.II, 1939, sayı:7, s. 20-28

³ Ş.Güngör. Giriş // Fuzuli. Hadikatü's-sü'eda (hazırlayan: dr. Şeyma Güngör), Ankara, 1987, s. XV-LXXIII

⁴ Füzuli. Erenler bahçesi (Hadikatü's-süeda) (hazırlayan: Servet Bayoğlu), 1986

süəda»nin sadələşdirilmiş variantları vardır.¹

«Hədiqətüs-süəda» Mir Saleh Hüseyni və Həsən Məcizadə Savalanın tərtibi ilə İranda da çap olunmuşdur.²

«Hədiqətüs-süəda»nın Azərbaycanda nəşrinə gəlincə isə, təəssüflə qeyd etməliyik ki, əsər sabiq sovet hakimiyyəti illərində ideologiya baxımından ziyanlı dini-fəlsəfi ədəbiyyat siyahısına daxil edilərək çapına imkan verilməmişdir. Əsərin bütünlüklə çapı yalnız Sovet imperiyasının süqutundan sonra – 1993-cü ildə mümkün olmuşdur.³ Həmin çapa qədər isə əsərdən yalnız ayrı-ayrı parçalar çap üzü görmüşdür.⁴ Azərbaycanda «Hədiqətüs-süəda»dakı mənzum parçaların çapı ənənəsi sonralar da davam etdirilmişdir.⁵

«Hədiqətüs-süəda»nın Azərbaycanda sonrakı çap variantları isə Füzulinin 500 illiyi münasibətilə buraxılmış yubiley və latın qrafikası ilə nəşrləridir.⁶

«Hədiqətüs-süəda» əsərinin elmi-tənqidi mətninin hazırlanması sahəsində də bir çox dəyərli işlər görülmüşdür. Bunlar içərisində ilk addım kimi öncə adı çəkilən türk alimi prof. Ş.Güngörün 1987-ci ildə dörd əlyazması və bir çap, eyni zamanda, yardımçı olaraq iki əlyazma nüsxəsi əsasında hazırladığı mətn, həqiqətən, «Hədiqətüs-süəda»nın öyrənilməsi və nəşri sahəsində yeni bir səhifədir.⁷ Sonralar bu işin uğurlu davamı kimi prof. Həmid Məmmədzadənin 1996-cı ildə çap olunan üç əlyazması və bir çap (Ş.Güngör nəşri) nüsxəsi əsasında hazırladığı altıcildlik Füzuli əsərlərinin altıncı cildinə daxil edilən «Hədiqətüs-süəda» əsərinin elmi-

¹ Füzuli. Xoşbəxtlər bağçası (Hədiqətüs-süəda) // «Karvan» jurnalı, I, II, III və IV kitab, Bakı, 1992; Füzuli. Kərbəla vaqisi («Hədiqətüs-süəda»dan seçmələr) / Çapa hazırlayan: H.Abiyev. Bakı, 1994

² Füzuli. Hədiqətüs-süəda / Çapa hazırlayan: Mir Saleh Hüseyni. Tehran, 1373,; Füzuli. Hədiqətüs-süəda / Çapa hazırlayan: Həsən Məcizadə Savalan. Qum, 1374 (1995), (ərəb əlifbasında)

³ Füzuli. Hədiqətüs-süəda / Tərtib edənlər: Ə.Səfərlı, M.Nağıyev və N.Göyüşov. Bakı, 1993

⁴ Füzuli. Əsərləri: 5 cildə, V c. / Tərtib edənı: H.Araslı. Bakı, Elm, 1985, s.147-156; Füzuli. Əsərləri / Tərtib edənı: Ə.Cəfər. Bakı, 1984, s. 231-243

⁵ Füzuli. Hədiqətüs-süəda (şeyrlər) // Füzuli. Bəng və Badə / Çapa hazırlayan: Sabir Əliyev. Bakı, 1993, s. 109-284

⁶ Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, VI c./ Tərtib edənı: H.Məmmədzadə. Bakı, 1996; Füzuli. Əsərləri: 2 cildə, II c. / Tərtib edənı: N.Araslı. Bakı, 1995; Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, VI c./ Tərtib edənı: Ə.Səfərlı. Bakı, 2005

⁷ Füzuli. Hadikatü's-süəda (hazırlayan: dr. Şeyma Güngör), Ankara, 1987

tənqidi mətni ayrıca əhəmiyyətə malikdir.¹

Lakin aparılan müqayisələrdən çıxış edərək göstərmək olar ki, hələlik «Hədiqətüs-süəda»nın Füzulinin öz əli ilə yazdığı avtoqraf nüsxəsi elm aləminə məlum olmadığına görə, əsərin elmi-tənqidi mətni hazırlanarkən bir çox söz və ifadələrin dəqiqləşdirilməsi üçün Hüseyn Vaiz Kaşifinin «Rövzətüş-şühəda» əsəri əvəzsiz qaynaq sayıla bilər. Çünki Füzuli «Hədiqətüs-süəda»nı Kaşifinin əsərindən tərcümə etdiyindən, oradakı bir çox söz və ifadələri də məhz orijinalda olduğu kimi saxlamışdır. Lakin təəssüf ki, «Hədiqətüs-süəda» əsərinin yuxarıda adı çəkilən elmi-tənqidi mətnləri hazırlanarkən «Rövzətüş-şühəda» əsərindən yardımçı nüsxə kimi istifadə edilməmiş və nəticədə əsas mətnə verilməsi lazım olan bir çox söz və ifadələr nüsxə fərqlərində göstərilmişdir. Dissertasiya işində konkret nümunələr əsasında hər iki elmi-tənqidi mətnə yer almayan, ancaq nüsxə fərqlərində göstərilən bir çox söz və ifadələr «Rövzətüş-şühəda» əsəri əsasında bərpa olunmuşdur.

Üçüncü fəslin «**«Hədiqətüs-süəda» əsəri ətrafında mübahisələr: tərcümə, yoxsa orijinal abidə?»** adlı **dördüncü bölməsində** müəllif əsərin orijinal, yoxsa tərcümə olması haqqındakı fikirlərə sistemli münasibət bildirərək yazır ki, müasir ədəbiyyatşünaslıqda Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsərinin bəzən orijinal, bəzən isə tərcümə (sərbəst tərcümə) kimi dəyərləndirilməsinin² əsas səbəbi araşdırıcıların əsərə tarix baxımından deyil, müasir tələblər yönündən yanaşması ilə bağlıdır. Çünki «Hədiqətüs-süəda» ondakı sərbəstliyə görə çağdaş tərcümə nəzəriyyəsi baxımından müasir adekvat tərcümələrə uyğun gəlməsə də, tarix baxımından orta əsrlər tərcümə abidələrinə xas olan bütün xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Əslində «Hədiqətüs-süəda»nın orijinal olması haqqında məsələnin qoyuluşu düzgün deyildir. Çünki bir halda ki, müəllifin özü əsəri yazarkən əsaslandığı, daha doğrusu, «iqtida (yamsılama, təqlid) qıldığı» qaynağın adını çəkir və bütün əsər boyu həmin qaynağın nəinki məzmununa toxunur, hətta onun quruluşu, fəsilələrinin sayı və adlarını belə olduğu kimi saxlayaraq onu təqlid edir və bu təqlid eyni dildə deyil, başqa bir dildədirsə, onda belə əsərə orijinal əsər demək elmi baxımdan özünü nə dərəcədə doğruldur?

¹ Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, VI c./Tərtib edəni: H.Məmmədzadə. Bakı, 1996

² M.Nağıyev. «Hədiqətüs-süəda» tərcümədirmi // «Elm və həyat» jurnalı, Bakı, 1991, № 2, s. 22- 23; Ə.Səfərlı. «Hədiqətüs-süəda» tərcümədirmi? // AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış, 1996, s. 50-60

Füzuli özü əsərin dibaçəsində «Hədiqətüs-süəda»nın indiki anlamda orijinal əsər olmadığını, əsərin sərbəst-yaradıcı tərcümə olduğunu açıq-aşkar yazır: «...mən xaksarə niyyət oldur ki, əsli-tə'lifdə «Rövzətüş-şühəda»yə iqtida qılıb sayır kütubdə olan nükati-qəribələri mümkün olduqca ana əlavə qılam və «Hədiqətüs-süəda» ilə mövsum edüb on bab və bir xatimədə surəti-tə'lifinə itmam verəm...».¹ Füzuli başqa yerlərdə isə əsərin tərtiblə məşğul olduğunu yazır: «Mən ki bu nəsihəti işgə qıldum və ...əncaminə (bəzi əlyazma nüsxələrində «tərtibinə»²) təvəccöh qıldum».³ Orta əsrlər tərcümə əsərlərinin bəzən «tərcümə» əvəzinə «tərtib», «təsnif» və s. adlandırılmasının adi bir hal olması məlumdur⁴ və Füzulinin də əsərinin məhz «tərtib», «təsnif» adlandırması təsadüfi deyildir.

«Hədiqətüs-süəda»nın orijinal, yaxud sərbəst tərcümə olmasını sübuta yetirməyə çalışarkən, heç şübhəsiz, əsər yazıldığı tarixi dövrdən təcrid edilməməlidir. Xatırladaq ki, Füzulinin yaşadığı dövrdə və sonrakı yüzilliklərdə qələmə alınmış bütün təzkirələrdə «Hədiqətüs-süəda» tərcümə əsəri kimi təqdim olunur.

«Hədiqətüs-süəda»nı tərcümə deyil, orijinal əsər kimi dəyərləndirən müəlliflər daha çox Füzulinin «təəssübkeş»ləridir. Onlar hesab edirlər ki, Füzuliyə tərcüməçi demək onu kiçiltməkdir. Bu isə orta yüzilliklər ədəbiyyatında bədii tərcümə, onun xüsusiyyətləri, prinsipləri və s. haqqında qeyri-müəyyən təsəvvürə malik olmaqdan irəli gəlir. Bu məqamda orta əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələri üzərində sistemli və ardıcıl tədqiqat aparmış f.e.d. Möhsün Nağıyevin aşağıdakı səmimi etirafını xatırlatmaq yerinə düşər: «...«Hədiqətüs-süəda» orta əsrlərin sərbəst-yaradıcı tərcümələrinə xas olan bütün xüsusiyyətləri özündə birləşdirir və onu klassik tərcümə sənətinin bu növünə aid etmək olar. Qeyd edək ki, biz də vaxtilə «Hədiqətüs-süəda»nı orijinal [əsər] hesab etmişdik. Lakin sonralar klassik tərcümə nümunələri üzərində apardığımız müşahidələrə, xüsusilə də hər iki əsərin mətnlərinin dönə-dönə müqayisəsinə əsasən bu qənaətə («Hədiqətüs-süəda»nın sərbəst-yaradıcı tərcümə olmasına – A.M.) gəldik».⁵

«Hədiqətüs-süəda» yazıldığı vaxtdan etibarən tərcümə əsəri kimi dəyərləndirilsə də, ilk dəfə 1958-ci ildə Məmmədəğa Sultanov onu orijinal

¹ Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, VI c./Tərtib edəni: H.Məmməd zadə. Bakı, 1996, s. 16

² Füzuli. Hadikatü's-süəda (hazırlayan: dr. Şeyma Güngör), Ankara, 1987, s. 17

³ Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, VI c./Tərtib edəni: H.Məmməd zadə. Bakı, 1996, s. 15

⁴ M.Nağısoylu. Orta əsrlərdə Azərbaycanda tərcümə sənəti. Bakı, 2000, s. 42-44

⁵ M.Nağıyev. XV-XVI əsrlər Azərbaycan tərcümə abidələri / Tekstoloji tədqiqi, tərcümə və dil xüsusiyyətləri /: Fil. elm. ... dok. dis., Bakı, 1994, s. 50

əsər kimi təqdim etmişdir.¹ Füzulinin vəfatının 400 illiyi münasibətilə yazılan həmin məqalə əsər haqqında məlumat xarakteri daşıyır. Heç də təsadüfi deyil ki, M.Sultanovun «Rövzətüş-şühədə» ilə «Hədiqətüs-süəda» arasında heç bir müqayisə aparmadan «Hədiqətüs-süəda»nın orijinal olması haqqında irəliyə sürdüyü bu fikir sonralar heç bir əks-səda verməmiş, Füzuli haqqında olan bütün tədqiqatlarda «Hədiqətüs-süəda»dan yenə də sərbəst-tərcümə əsəri kimi söhbət açılmışdır.

Lakin XX əsrin son onilliyində «Hədiqətüs-süəda»nın orijinal əsər kimi dəyərləndirilməsi meylli güclənmişdir. Heç şübhəsiz, belə bir meyllin artmasında Türkiyə araşdırıcılarının (Xüsusilə, 1987-ci ildə «Hədiqətüs-süəda»nın prof. Ş.Güngör tərəfindən hazırlanmış elmi-tənqidi mətn və ona yazılan ön söz nəzərdə tutulur) təsirini görməmək mümkün deyildir. Çünki bilavasitə bu nəşrə qədər «Hədiqətüs-süəda»dan tərcümə əsəri kimi bəhs edən müəlliflər² bundan sonra, görünür, həmin əsərin təsiri ilə «Hədiqətüs-süəda»nın orijinal əsər olması haqqında fikir yürütməyə başlamışlar.

Məsələ ondadır ki, Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında «Hədiqətüs-süəda»nın «Rövzətüş-şühədə»dan tərcümə, iqtibas, sərbəst tərcümə olduğunu söyləyənlər daha çoxdur³ və elə prof. Ş.Güngörün özü «Hədiqətüs-süəda»nın orijinal əsər olduğunu sübut etməyə çalışsa da, tərtib etdiyi mətnə əlavə etdiyi ön sözdə «əski ədəbiyyatımızda tərcümə anlayışının zəmanəmizdəki çeviridən fərqli olduğunu» xatırladır.⁴

Orta əsrlər Azərbaycan, eləcə də Şərq ədəbiyyatında tərcümə abidələri üzərində aparılan müşahidə və tədqiqatlar «Hədiqətüs-süəda»nın orijinal əsər olduğunu sübut etməyə çalışan alimlərin gətirdiyi aşağıdakı fakt və dəlillərin əsassız olduğunu təsdiqləyir.

1. «Hədiqətüs-süəda»nın orijinal olduğunu sübut etməyə çalışan müəlliflər, bir qayda olaraq, onun başqa cür adlandırıldığını əsas amillərdən

¹ M.Sultanov. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri // «Azərbaycan» jurnalı, 1958, № 7, s. 182-190

² Ə.Səfərli, X.Yusifov. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı /Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı, 1982, s. 278-280

³ S.Hacıyev. Məhəmməd Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri türk ədəbiyyatşünaslığında/Gənc ədəbiyyatşünasların respublika konfransının materialları. Bakı, 1992, s. 62-63

⁴ Ş.Güngör. Giriş // Füzuli. Hadikatü's-sü'eda (hazırlayan: dr. Şeyma Güngör), Ankara, 1987, s. XV-LXXIII

biri kimi götürürlər.¹ Halbuki öncə qeyd olunduğu kimi, orta əsrlərin çoxsaylı tərcümə abidələri üzərində aparılan araşdırmalar göstərir ki, tarixən Şərq ədəbiyyatında tərcümə əsərləri daha çox orijinaldan fərqli şəkildə adlandırılmışdır. Bu baxımdan «Rövzətüş-şühədə»nin «Səadətnamə» və «Şühədanamə» adı ilə tərcümə olunmasını yada salmaq kifayət edər.

2. «Hədiqətüs-süəda»ni orijinal əsər hesab edən prof. S.Əliyev yazır: «Şair türkcə «müsbətnamə» yazmaq sifarişi aldıqdan sonra... Allahdan iltifat diləyib işə girir... Allahdan iltifatı tərcümə edənlər yox, şah əsər yaradanlar uma bilər».² Prof. Ə.Səfərli: «Yeni əsərin girişində Füzuli kömək üçün Allaha üz tutur, ondan yardım diləyir, gözəl və mənalı sözlər tapmaq üçün Allaha yalvarır... «Hədiqətüs-süəda» tərcümə əsəri olsaydı, bunlar artıq görünməzdimi?!»³

Orta əsrlərin tərcümə abidələri ilə tanışlıq göstərir ki, həmin dövrdə tərcümə işi orijinal yaradıcılığa bərabər tutulmuşdur. Yaradıcı bir iş üçün Allah-taalaya üz tutmaq, ondan kömək və iltifat diləmək isə artıq görünməməlidir.

3. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda»dakı «Hala əlsineyi-ərəbdə məzkur olan məqtəli-Əbu Mühnəf və Məsrə'i-Tavusidür ki, Seyyid Rəziyəddin Əbülqasim Əli bin Musa bin Cə'fər bin Məhəmməd ət-Tavusi kəmalitəhqi və tədqiq ilə əsnadi-mö'təbərən nəql edüb itmaminə ehtimam etmiş. Və əfvahi-əcəmdə məşhur olan kitabı-«Rövzətüş-şühədə»dür ki, həzrəti-əfsəhül-mütəkəllimin Mövlana Hüseyn Vaiz tətəbbö'i-təvarix və təfəsis edüb diqqətlə yazmağın rəvayətləri dərəcəyi-sihhətə yetmiş və mən xaksarə niyyətdür ki, əsli-tə'lifdə «Rövzətüş-şühədə»yə iqtida qılub sayir kütubdə olan nükat-i-qəribələri mümkün olduqca ana əlavə qılam...»⁴ qeydlərindən çıxış edən müəlliflər göstərilir: «Şair qeyd etdiyi kitablardan, o cümlədən Hüseyn Vaizin «Rövzətüş-şühədə»sindən öz əsəri üçün

¹ M.Sultanov. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri // «Azərbaycan» jurnalı, 1958, № 7, s. 182-190; S.Əliyev. Orijinal abidə // «Azərbaycan» jurnalı, 1991, № 11-12, s. 48-53; Yenə onun: Azərbaycan nəsrinin orijinal abidəsi // S.Əliyev. Füzuli (Nəzəri-bədii düşüncələri). Bakı, 1996, s. 65-104; Ə.Səfərli. «Hədiqətüs-süəda» tərcümədirmi? // AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış, 1996, s. 50-60

² S.Əliyev. Azərbaycan nəsrinin orijinal abidəsi // S.Əliyev. Füzuli (Nəzəri-bədii düşüncələri). Bakı, 1996, s. 76

³ Ə.Səfərli. Göstərilən əsəri, s. 53

⁴ Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, VI c./Tərtib edən: H.Məmmədzaadə. Bakı, 1996, s. 16

bəzi səhifə faktlar və mötəbər rəvayətlər götürmüşdür, eyni zamanda, başqa kitablardan çoxlu qəribə nüktələr (maraqlı mətləblər) alıb bunlara əlavə etmişdir; deməli, «Hədiqətüs-süəda»nın fakt mənbəyi, süjet məxəzi təkcə qeyd olunan üç xüsusi məqtəl deyil, çox-çox kitab və qaynaqlardır». ¹

«Hədiqətüs-süəda» ilə «Rövzətüş-şühəda»nın müqayisəli tədqiqi isə hər iki alimin söylədiyi fikirlərin doğruluğunu şübhə altına alır. Belə ki, Füzulinin əsərinin müqəddiməsində «Məqtəli-Əbu Mühnəf» və «Məsrə'i-Tavusi» kimi məqtəl örnəklərini yada salması heç də təsadüfi deyildir və bu, bədii tərcümənin «əlifba tələbi» (S.Əliyev) idi. Tərcümə nəzəriyyəsinə mənəvi mənada Füzulinin özündən öncə ərəbcə məqtəl yazarları Əbu Mühnəf və Tavusunin, eləcə də adını qeyd etmədiyi digər müəlliflərin əsərlərini oxuyub dərinlən mənimsəməsi mütərcimin tərcümədən öncəki vəzifələrindən ən vacibi sayılır. Füzulinin əsərdə bir neçə məqamda işlətdiyi «tətəbbö» ifadəsi də məhz bu sahədə müəllifin mövzu ilə bağlı apardığı araşdırmalarına, çoxsaylı mütaliə və təhlillərinə (mətni analiz və sintez etməsinə) işarədir.

Füzuli «Hədiqətüs-süəda»da «sayir kütubdə olan nükat-i-qəribələri mümkün olduqca ana əlavə qılmaq» – deyərək başqa kitablarda olan əhvalatları nəzərdə tutmurdu. Burada Füzulinin məqsədini və əsərə etdiyi əlavələri aşkarlamaq üçün verilən parçadakı «nükat-i-qəribələr» (maraqlı mənalər, mətləblər) ifadəsi az söz demir. Çünki Füzulinin «sayir kütubdan» «Hədiqətüs-süəda»ya əlavəsi əsərin orijinallığının tərəfdarlarının göstərdiyi maraqlı əhvalatlar, hekayətlər deyil, maraqlı, incə mənalər idi və bu əlavələr nəsr hissədə verilən əhvalatların təsvirində müşahidə edilmir. Füzulinin bu əlavələri «Rövzətüş-şühəda»da eynilə təsvir olunan əhvalatların məzmun baxımından eyni olan cümlələrin ifadə tərzində, onlarda istifadə olunan sözlərin məna yükündə, poetik dəyərinə, məcazlar aləmində müşahidə olunur. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda»dakı lirik ricət və haşiyələri «Rövzətüş-şühəda» ilə müqayisədə olduqca orijinal və rəngarəngdir. Əsərdəki şeirlərin bir çoxu Füzuli tərəfindən «Rövzətüş-şühəda»da təsvir olunan əhvalatların mahiyyətinə varılmasına, dərinlən

¹ S.Əliyev. Azərbaycan nəsrinin orijinal abidəsi // S.Əliyev. Füzuli (Nəzəri-bədii düşüncələri). Bakı, 1996, s. 77; Ə.Səfərlı. «Hədiqətüs-süəda» tərcümədirmi? // AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış, 1996, s. 54.

² П.Топер. Перевод художественный//Краткая Литературная Энциклопедия, т. V, М., 1968, стр. 658

dərk edilməsinə xidmət edən əlavələrdir və Füzulinin dibaçədə qeyd etdiyi «sair kütubda olan nükatı-qəribələr» daha çox məhz bu şeir parçalarında özünü göstərir. «Hədiqətüs-süəda»da təsvir olunan hadisələr, verilən əhvalatlar əsas etibarilə «Rövzətüş-şühəda» ilə eyni olsa da, əsərdəki sözlü ifadə, deyim və duyum tərzı bütünlüklə Füzuliyə məxsusdur. «Hədiqətüs-süəda»nın məhz bu cəhəti bəzi araşdırıcıları onu Füzulinin orijinal əsəri hesab etməyə sövq etmişdir. Lakin mövcud elmi həqiqət bunu təkzib etmək üçün tamamilə əsas verir.

4. «Hədiqətüs-süəda»nı orijinal əsər kimi dəyərləndirən S.Əliyev yazır: «Füzuli öz əsərini «təlif» adlandırmış və əslı-təlifdə «Rövzə»ni təqib etdiyini bildirmişdir. Şair tərcümə işi haqqında təlif sözlünü işlətməzdi, axı bu, başqa sözlün yox, «müəllif» sözlünün köküdür». ¹ Alimin bu fikri də özünü doğrultmur. Çünki öncə qeyd olunduğu kimi, orta əsrlərdə tərcümə edilən əsər mütərcimin orijinal əsərlərindən ayrı tutulmayaraq, onun öz əsəri kimi qəbul edildiyindən, onlarda «təlif» («müəllif») sözlünün işlənməsi məqbul sayılmalıdır.

5. Ə.Səfərli də «Hədiqətüs-süəda»nın orijinal əsər olduğunu sübut etmək məqsədilə yazır: «Füzuli bütün əsər boyu heç bir yerdə tərcümə əsəri üzərində çalışdığını göstərməmişdir». ² Halbuki öncə qeyd olunduğu kimi, orta yüzilliklərin tərcümə abidələrində bəzən «tərcümə» əvəzinə, həmin məfhumu bildirən «tərtib», «təsnif» və s. sözlərdən də istifadə edilmişdir. Bu baxımdan «Hədiqətüs-süəda»nın girişində işlənen «təsnif» və «tərtib» ifadələri də nəzərə alınmalıdır. «Hədiqətüs-süəda»nın xatiməsinin «İzhari-təvəllüdi-əimmə və qeyrihi rəziyallahu ənhum» bölməsindəki aşağıdakı cümlədən də aydın olur ki, Füzulinin məqsədi «Rövzətüş-şühəda»nı bütünlüklə tərcümə etmək olmuşdur və şair əsərdə buna kifayət qədər işarə etmişdir. Füzuli yazır: «Əgərçi izhari-silsileyi-siyadət daxili-əhvali-Kərbəla və şərhi-ibtilayi-ənbiya olmayub, bu nüsxədə iradı münasib degil, əmma tətəbbö'ı-məzmuni-«Rövzətüş-şühəda» təriqi-icmallə təqirrinə iqtı-da qılmağın, öylə ki, «Şəvahidün-nübüvvət» də məsturdur ərz olunur...» ³

6. S.Əliyev daha sonra yazır: «Əgər «Hədiqə» tərcümədirsə, bəs niyə oradakı ərəbcə parçalar (14 rübai, çoxlu ifadələr, ayələr və mükəlimələr)

¹ S.Əliyev. Azərbaycan nəsrinin orijinal abidəsi // S.Əliyev. Füzuli (Nəzəri-bədii düşüncələri). Bakı, 1996, s. 78.

² Ə.Səfərli. «Hədiqətüs-süəda» tərcümədirmi? // AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış, 1996, s. 53.

³ Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, VI c./Tərtib edənı: H.Məmmədzadə. Bakı, 1996, s.359

tərcümə olunmayıb? Bu «yarımçıqlıq» tərcümə prinsipləri ilə bir araya sığmır». ¹ Məsələ ondadır ki, Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsərində istifadə etdiyi ərəbcə mənzum parçalar olduqca geniş yayılmış məlum və məşhur şeirlərdir və sitat kimi istifadə olunan həmin şeirlər təkcə «Hədiqətüs-süəda» və «Rövzətüş-şühəda»da deyil, digər qaynaqlarda da eynilə işlənmişdir. Həmin şeirlər Füzulinin yaşadığı dövrdə islam aləmində o qədər məlum və məşhur olmuşdur ki, şair onların tərcüməsinə ehtiyac belə görməmişdir.

7. «Hədiqətüs-süəda»nın orijinal əsər olmasını əsaslandırmaq istəyən S.Əliyev daha sonra yazır: «Füzuli öz əsərini «Sultani-şəhənşahu qütbidairəyi-əmnü əman Əbülmüzəffər Sultan Suleyman ibni Sultan Səlim xana» ithaf edib; əsərdə həmçinin vali Məhəmməd paşaya mədh vardır. Əgər «Hədiqətüs-süəda» tərcümə olsaydı, Füzuli özgənün əsərini özünün istədiyi adama nə haqla ithaf (hədiyyə) edə bilərdi? ...» ²

Orta əsrlərin tərcümə abidələri çox vaxt xüsusi sifarişlərlə, bəzən də hökmdarların göstərişi ilə şair və saray katibləri tərəfindən yazılaraq onlara ithaf olunurdu. Belə bir vəziyyət təkcə «Hədiqətüs-süəda»da deyil, orta yüzilliklərin əksər tərcümə abidələrində müşahidə olunur. Bu baxımdan təkcə Nişatinin «Şühədanamə» adlı tərcüməsinə xatırlatmaq kifayətdir.

8. «Hədiqətüs-süəda»nın orijinal əsər olduğunu sübut etməyə çalışan S.Əliyevi belə bir sual da düşündürür: «...niyə «Hədiqətüs-süəda» «Rövzətüş-şühəda»dan, yəni tərcümə orijinaldan tutuşdurulmaz dərəcədə geniş yayılıb?... Orijinal dura-dura tərcüməyə bu qədər maraq hardan idi? ...Bizə belə gəlir ki, bu dəlil də «Hədiqə»nin məhz orijinal olmasının nəticəsidir» ³.

Məlumdur ki, Kaşifi öz əsərini fars, Füzuli isə türk oxucuları üçün yazmışdır. Eləcə də Füzulinin özü əsərə yazdığı müqəddimədə türklərin «dünya əhalisinin ən böyük qismini və Adəm oğullarının əksəriyyətini təşkil etdiyini» ⁴ göstərmişdir. Aydın ki, say etibarilə çox olan xalqın ehtiyacını ödəmək üçün Füzuli kimi bir sənətkar tərəfindən yazılan əsərin əlyazma nüsxəsi də çox olmalı idi və bunun «Hədiqətüs-süəda»nın orijinal, yaxud tərcümə olub-olmamasına heç bir aidiyyəti yoxdur və ola da bilməzdi.

9. Tədqiqatçı alimlərdən Ə.Səfəri «Hədiqətüs-süəda»nın orijinal əsər

¹ S.Əliyev. Azərbaycan nəsrinin orijinal abidəsi // S.Əliyev. Füzuli (Nəzəri-bədii düşüncələri). Bakı, 1996, s. 79

² Yəni orada, s. 78-79

³ Yəni orada, s. 81.

⁴ Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, VI c, Bakı, 1996, s. 15

olmasını əsaslandırmaq niyyətilə yazır ki, Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri XIX yüzillikdə 1877-ci ildə Məhəmməd Mehdi Nəini tərəfindən fars dilinə tərcümə olunmuşdur.¹ Qeyd etmək lazımdır ki, eyni mülahizə prof. Ş.Güngörün 1987-ci ildə «Hədiqətüs-süəda»nın tərtib etdiyi elmi-tənqidi mətninə yazdığı ön sözdə də verilmişdir; onun qeyd etdiyinə görə, sözügedən əsər 1294/1877-ci ildə Məhəmməd Mehdi fərzəndi-Mirzə Əbdürrəhim Nəini tərəfindən fars dilinə tərcümə olunmuşdur.² Lakin Ş.Güngörün həmin qeyddən sonra səhifənin sonunda verdiyi çıxarışdan məlum olur ki, alim bu faktı Əhməd Münzəvinin «Fehrist-e nosxeha-ye xətt-e farsî» adlı kitabından götürmüş, əslində isə o, adı çəkilən əsəri görməmişdir. Əhməd Münzəvinin kitabı ilə tanışlıq deyilən faktı təsdiqləsə də, onun qeyd etdiyi həmin nüsxə bizə də məlum olmadığına görə, həmin əsərin tərcümə olub-olmaması haqqında qəti fikir deyə bilmərik. Bizcə, həmin nüsxənin Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» və digər məqtəl örnəkləri əsasında Kərbəla hadisəsinə həsr olunmuş ayrıca bir kitab kimi hazırlana bilməsi ehtimalı daha inandırıcı görünə bilər. Hər iki əsər arasında qarşılaşdırma aparılmadan həmin əsəri qeyd-şərtsiz olaraq, ümumilikdə, «Hədiqətüs-süəda»nın tərcüməsi kimi qəbul etmək Füzuli sənətinə böyük şöhrət əlaməti kimi dəyərləndirilsə də, elmi baxımdan özünü doğrulda bilmir.

Göründüyü kimi, Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsərini orijinal hesab edən müəlliflər konkret fakt və orta əsr tərcümə abidələri üzərində aparılan sistemli tədqiqatlara əsaslanmayaraq daha çox ümumi müddəalardan çıxış etdiklərindən, onların əsərin orijinallığını sübut etmək üçün irəli sürdüyü müddəalar inandırıcı görünmür.

Üçüncü fəslin «**“Rövzətüş-şühəda” və “Hədiqətüs-süəda”**: səsleşmə və fərqlər» adlanan **beşinci bölməsi** özü də altı bənddən ibarətdir. Birinci bənd «**“Rövzətüş-şühəda” və “Hədiqətüs-süəda”nın bədii arxitektônicası: eyniyyət və ayrılıqlar**» adlanır. «Hədiqətüs-süəda» ilə «Rövzətüş-şühəda»nın müqayisəli təhlili göstərir ki, hər iki əsər bədii quruluş və tərtibatına görə eyniyyət təşkil edir. Onların dibaçəsindən tutmuş bablarının adına və məzmununa qədər müqayisəsi də belə bir eyniyyəti təsdiq edir. Hər iki əsərin dibaçəsindəki yeganə fərq onların yazılma səbəbi ilə bağlıdır. Belə ki, Hüseyn Vaiz Kaşifi əsərinin yazılma səbəbi kimi ona qə-

¹ Ə.Səfərlı. «Hədiqətüs-süəda» tərcümədirmi? // AMEA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, Məhəmməd Füzulinin anadan olmasının 500 illiyinə həsr olunmuş xüsusi buraxılış, 1996, s. 55

² Ş.Güngör. Giriş // Füzuli. Hadikatü's-sü'eda (hazırlayan: dr. Şeyma Güngör), Ankara, 1987, s. L

dər yazılan məqtəllərin təfsilat baxımından tam olmadığını göstərsə də, «Hədiqətüs-süəda»nın yazılma səbəbi Füzulinin milli təəssübkeşliyi ilə, xalqın arzu və istəklərinin nəzərə alınması ilə bağlı idi.

Hər iki əsərin babları arasındakı müqayisədə belə bir vəziyyət müşahidə olunmaqdadır. Birinci bab «Rövzətüş-şühəda»da: «در ابتلاى جمع (از انبيا على نبينا و عليهم الصلوة و السلام (Bəzi peyğəmbərlərin (Bizim Peyğəmbərlərimiz və onlara salavat və salam olsun!) çəkdiyi cəfalar haqqında), «Hədiqətüs-süəda»da isə «Bəzi ənbıyayı-izam və Rüsuli-giram surəti-əhvalların bəyan edər» adlanır. Hər iki əsərin bu babında başı bəlalər çəkmiş Adəm, Nuh, İbrahim, Yəqub, Musa, Əyyub, Zəkəriyyə və Yəhya kimi peyğəmbərlər haqqında bəhs edilir. Füzuli bu babda hər bir peyğəmbər haqqında söhbət açarkən, onları ayrı-ayrılıqda yarımbaşlıq kimi fəsillərə bölmüşdür: «Fəsli-ibtilayı-Adəm əleyhissəlam», «Fəsli-ibtilayı-Nuh əleyhissəlam» və s. Füzulinin bu baba «Rövzətüş-şühəda»da olmayan kiçik bir əlavəsi vardır ki, bu, «Fəsli-ibtilayı-İsa əleyhissəlam» adlanır.

İkinci bab «Rövzətüş-şühəda»da «در جفائ قریش و سایر کفار با حضرت سید» (ابرار علیه صلوات الملك الجبار و شهادت حمزه و جعفر طیار (Həzrət seyyidi-əbrar və məliki-Cəbbarın Qüreyş və başqa kafirlərdən çəkdiyi cəfalar və Həmzə ilə Cəfəri-Təyyarın şəhadəti haqqında), «Hədiqətüs-süəda»da isə «Həzrəti-Rəsulun Qüreyşdən çəkdiyi bəlaları bəyan edər» adlanır. Məzmun baxımından hər iki bab arasında heç bir fərq yoxdur. Quruluş baxımından isə Füzuli bu babı da birinci babda olduğu kimi, yarımbaşlıqlara bölmüşdür: «Fəsli-şəhadəti-Übeydə», «Fəsli-şəhadəti-Həmzə» və «Fəsli-şəhadəti-Cəfər».

Üçüncü bab «Rövzətüş-şühəda»da «در وفات حضرت سید المرسلین» (Həzrəti-Seyyidül-Mürsəlin vəfatı haqqında), «Hədiqətüs-süəda»da isə «Həzrəti-Seyyidül-Mürsəlin keyfiyyəti-vəfatın bəyan edər» adlanır. Bu babda nə ad, nə də məzmun baxımından heç bir fərq müşahidə olunmur.

Dördüncü bab «Rövzətüş-şühəda»da «در بعضی از احوال فاطمه رضی الله عنها از وقت ولادت تا زمان وفات» (Fatimənin anadan olandan vəfatına qədərki həyatı haqqında bəzi məlumatlar), «Hədiqətüs-süəda»da isə «Fatimeyi-Zəhra vəfatın bəyan edər» adlanır. Qeyd edək ki, bu babın başlığı «Rövzətüş-şühəda»da daha əhatəlidir. Belə ki, bu babda əslində Fatimeyi-Zəhranın anadan olmasından vəfatına qədər olan həyatı təsvir olunsa da, Füzuli onun məzmununu tam şəkildə başlığa çıxarmamışdır. Bu babın əvvəlinə Füzuli qısa bir giriş artırmışdır. Ümumilikdə isə babın məzmunu bir-biri ilə tam uyğundur.

«Hədiqətüs-süəda»nın beşinci, altıncı və yeddinci bablarında da dördüncü babdakı vəziyyət müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, bu babların başlıqları «Hədiqətüs-süəda»da məzmunu tam əhatə etmir. Eləcə də,

Füzuli bu babların əvvəlində kiçik bir giriş artırmışdır.

Beşinci bab «Rövzətüş-şühəda»da «در طرفی از اخبار مرتضیٰ علی رضی الله عنه» (Murtəza Əlinin (r) anadan olmasından şəhadətinə qədərki həyatı haqqındakı məlumatlar), «Hədiqətüs-süəda»da isə «Həzrəti-Murtəza Əli vəfatın bəyan edər»; altıncı bab «Rövzətüş-şühəda»da «در بیان فضایل امام حسن رضی الله عنه و بعضی از احوال وی از ولادت تا» («شهادت» (İmam Həsənin (r) fəzilətlərinin bəyanı və anadan olmasından şəhadətinə qədərki həyatının bəzi anları haqqında), «Hədiqətüs-süəda»da isə «İmam Həsən həzrətləri əhvalın bəyan edər»; yeddinci bab «Rövzətüş-şühəda»da «در مناقب امام حسین رضی الله عنه و ولادت وی و بعضی از احوالش بعد از» («وفات برادر» (İmam Hüseyinin mənqəbələri, onun anadan olması və qardaşının vəfatından sonrakı vəziyyəti haqqında), «Hədiqətüs-süəda»da isə «Həzrəti-Sultan Hüseyinin Mədinədən Məkkəyə təvəccöh etdiyini bəyan edər» adlanır.

Əvvəlki bablardan fərqli olaraq, səkkizinci babın girişində Füzulinin heç bir əlavəsi yoxdur. Başlıq isə yenə «Rövzətüş-şühəda» ilə müqayisədə babın tam məzmununu əhatə etmir. Belə ki, hər iki babda Müslim bin Əqilin şəhadətindən sonra onun kiçik yaşlı oğlanlarının qətlə yetirilməsindən danışılsa da, Füzuli onu başlığa çıxarmamışdır. Həmin bab «Rövzətüş-şühəda»da «در شهادت مسلم بن عقیل بن ابی طالب و قتل بعضی از فرزندان او» (Müslim (r) bin Əqil bin Əbi Talibin şəhadəti və onun bəzi övladlarının qətlə haqqında), «Hədiqətüs-süəda»da isə «Müslimi-Əqilin şəhadətin bəyan edər» adlanır.

Doqquzuncu bab isə hər iki əsərdə bir qədər fərqlidir. Bu fərq özünü həm babların adında, həm də məzmununda göstərməkdədir. Həmin bab «Rövzətüş-şühəda»da «در رسیدن حسین رضی الله عنه بکربلا و محاربه نمودن با اعدا» (Hüseyinin (r) Kərbəlaya çatması; düşmənlə müharibəsi və onun, övlad, qohum və sairələrinin şəhadəti haqqında), «Hədiqətüs-süəda»da isə «Həzrəti-imam Hüseyinin Məkkədən Kərbəlayə gəldiyin bəyan edər» adlanır. Babların adından da göründüyü kimi, «Rövzətüş-şühəda»da imam Hüseyinin Kərbəlayə gəlməsi, düşmənlə döyüşərkən özü, övladları və qohumlarının şəhid olması təsvir edilmişdir; «Hədiqətüs-süəda»da isə yalnız imam Hüseyinin Kərbəlayə gəlməsi verilmişdir. Füzuli «Rövzətüş-şühəda»dakı bu babın ikinci hissəsini (imam Hüseyinin düşmənlə döyüşünü, özü və qohumlarının şəhid olmasını) onuncu babın birinci fəslinə keçirmişdir. Hər iki əsərin onuncu babı arasındakı fərq də doqquzuncu babda olduğu kimi – yerdəyişmə ilə bağlıdır. Belə ki, Füzuli «Rövzətüş-şühəda»nın doqquzuncu babının ikinci hissəsində təsvir olunan əhvalatları onuncu baba keçirmişdir. Hər iki əsərdə bu bab iki

fəsildən ibarətdir. «Rövzətüş-şühədə»da « ahl بیت را بعد از حرب در وقایعی که اهل بیت واقع شده و عقوبات مخالفان که مباشر آن حرب بوده اند » (Kərbəla müharibəsindən sonra Əhli-Beytin başına gələn əhvalatlar və bu müharibəni törədən müxaliflərin aqibəti haqqında) adlanan bu bab iki fəslə və bir xatimə hissəsinə bölünür: « فصل اول: در وقایعی که بعد از حرب کربلا مر اهل بیت را واقع شده » (Birinci fəsil: Kərbəla müharibəsindən sonra Əhli-Beytin başına gələn əhvalatlar haqqında), « (İkinci fəsil: İmam Hüseyin qatillərinin aqibəti haqqında), « خاتمه در ذکر اولاد » (سبطین و سلسله نسب بعضی از ایشان [Peyğəmbərin] iki nəvə[si]nin [Həsən və Hüseyin] övladlarının və onlardan bəzisinin nəşəbinin [nəşəlinin] silsiləsi [davamı] haqqında xatimə).

«Hədiqətüs-süədə»da «Həzrəti-imam Hüseyin ləşkəri-Yezidlə müharibəsin bəyan edər» adlanan bu bab iki fəsildən ibarətdir: «Fəsl-i-əvvəl: Şəhadəti-Hürr və bə'zi şühədə». «İkinci fəsil: Həzrəti-Hüseyn və Əhli-Beyt şəhadətin bildirür».

«Rövzətüş-şühədə»dan fərqli olaraq, Füzuli «Xatimə»ni onuncu babın tərkib hissəsi kimi deyil, ayrıca vermiş, «Rövzətüş-şühədə»nın sonuncu babında olan əhvalatları da bu hissədə təsvir etmişdir. «Hədiqətüs-süədə»nın «Xatimə» hissəsi dörd yarımbaşlıq altındadır: «Müxəddərati-Əhli-Beytin Şama getdığını bəyan edər», «Mərsiyeyi-Həzrəti-imam Hüseyin əleyhissəlam», «İzhari-təvəllüdi-əimmə və qeyrihi (r)»; «Münacat» .

Göründüyü kimi, Füzuli «Rövzətüş-şühədə»nın onuncu babında verilən əhvalatları «Xatimə»də verərək ora bir mərsiyə də əlavə etmişdir. Ümumilikdə götürdükdə isə, Füzulinin tərcümə zamanı ən çox gözə dəyən ixtisar apardığı məqamlar da məhz onuncu bab və «Xatimə»dədir. Belə ki, «Rövzətüş-şühədə»nın xatiməsində on iki imamla bağlı olan məlumatlar ayrı-ayrı yarımbaşlıqlarda olduqca geniş və təfsilatı ilə (27 səhifədə) verilsə də, Füzuli həmin hissəyə iki səhifəyə yaxın yer ayırmışdır.

Həm «Rövzətüş-şühədə», həm də «Hədiqətüs-süədə» münacatla tamamlanır. Lakin Kaşifidən fərqli olaraq, Füzuli həmin münacatı ayrıca başlıq altında vermişdir.

Nəhayət, aparılan bu müşahidələr göstərir ki, «Rövzətüş-şühədə» ilə «Hədiqətüs-süədə»nın babları və onların məzmunları arasında ciddi bir fərq yoxdur. Hər iki əsərdə təsvir olunan əhvalatlar, demək olar ki, eynidir. «Rövzətüş-şühədə» ilə «Hədiqətüs-süədə» arasındakı fərq bəzi yerdəyişmələrdə, əlavə və ixtisarlardadır ki, bu da orta əsrlərin tərcümə sənətində məqbul sayılmışdır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin beşinci bölməsinin **ikinci bəndində** («Hədiqətüs-süədə» və «Rövzətüş-şühədə»nın müştərək mənbələri)

«Hədiqətüs-süəda» əsərində adı çəkilən mənbələr və tarixi qaynaqlara da xüsusi diqqət yetirilir. Hər iki əsər arasında aparılan müqayisədən məlum olur ki, «Hədiqətüs-süəda»da «Rövzətüş-şühəda»da adı çəkilməyən başqa bir elmi-dini qaynaqdan istifadə olunmayıb.

Dissertasiya işində hər iki əsərdə qaynaqların xatırlanıldığı məqamlar konkret nümunələr əsasında izlənilir. O da xüsusi olaraq vurğulanır ki, Füzulinin həmin istinadları Kaşifinin əsərindən iqtibas deyil, tərcümə səciyyəlidir.

Füzulışünas alim S.Əliyevin «Rövzətüş-şühəda» ilə heç bir müqayisə aparmadan aşağıdakı nümunəni «təzkibedilməz» fərq faktı kimi göstərməsi də «Rövzətüş-şühəda» ilə müqayisədə özünü doğrultmur və müəllifin öz fikrini təzkib edən fakta çevrilir. O yazır: «...əgər aşağıdakı kiçicik parçaya fikir versək, Füzulinin bu əsəri yazmaq üçün dəryalara baş vurduğunu, hədsiz material topladığını, islamın, başqa dinlərin tarixinə və Hüseyn Vaizin əsəri də daxil olmaqla bütün məşhur məqtəllərə bələdliyinin şahidi olaraq: «Ləşkəri-müxalif bir rəvayətdə on yeddi min nəfər və bir rəvayətdə otuz min nəfər, amma əssəhhi-rəvayətdə iyirmi iki min mübariz olub və ləşkəri-imam bir qövllə səksən nəfər və bir qövllə yetmiş iki nəfər olub, otuz iki atlı idi və baqi piyadə idi. Və əksəri-rəsayildə icmal ilə şərh etmişlər. Amma Mövlana Hüseyn Vaiz əleyhirrəhmə filcümlə təriqi-təfsil tutmuş» (Füzuli, «Hədiqətüs-süəda», İstanbul, hicri, 1289, səh. 202). Bu məlumat dairəsi, bu aşınalıq vüsəti mütərcimlik yox, müəlliflik ifadəsidir».¹

İndi isə nümunənin «Rövzətüş-şühəda»dakı prototipinə nəzər salaq:

«و این واقعه روز جمعه بود دهم محرّم سال بر شصت و یک از هجرت سیّد عالم صلی الله علیه و سلم و لشکر مخالف بقولی هفده هزار و بروایتی سی هزار بودند و اصحّ روایات آنست که بیست و دو هزار سوار و پیاده از شام و کوفه در آن معرکه حاضر آمدند و ملازمان حضرت حسین بقولی هشتاد و دو و بروایت اشهر هفتاد و دو تن بودند بغیر از آنحضرت سی و دو تن سواره و چهل تن پیاده و در اغلب رسایل که سخنان این مقتل مرقوم شده...»²

Göründüyü kimi, Füzuli həmin hissəni olduğu kimi tərcümə etmişdir. Bu bir daha sübut edir ki, S.Əliyev «Hədiqətüs-süəda»dan misal gətirdiyi faktların heç birini «Rövzətüş-şühəda» ilə tutuşdurmamışdır. Əgər o, istinad etdiyi «fakt» və «dəlilləri» «Rövzətüş-şühəda» ilə müqayisəli tədqiq etsəydi, şübhəsiz ki, təzkib üçün bu qədər əsas verməzdi.

¹ S.Əliyev. Füzuli vəzninin yanlış təsviri (İstanbul Universitetinin müəllimi doktor Şeyma Güngörə açıq məktub) // S.Əliyev. Füzuli (Nəzəri-bədii düşüncələri). Bakı, 1996, s. 218

² H.V.Kaşifi. Rövzətüş-şühəda. Bombay, h.1325, s. 232 (fars dilində)

«Rövzətüş-şühədə» və «Hədiqətüs-süədə»dakı qaynaqlardan danışarkən başqa bir məqamın da üzərində xüsusi dayanmaq lazımdır. Həm Kaşifi, həm də Füzuli öz əsərlərində göstərirlər ki, Kərbəlada şəhid olanlar arasında Müslim adlı bir azərbaycanlı və onun oğlu da olmuşdur. Kərbəla hadisəsi ilə bağlı bir çox elmi və dini ədəbiyyatda, məqəllərdə, «Tarixi-Təbəri»də, Kərbəla qissəsinə həsr olunmuş elmi əsərlərdə¹ də Kərbəlada şəhid olanların sırasında bir «qulami-türki»nin olduğu qeyd edilir və həmin türkün Azərbaycandan, adının isə Müslim olmasını biz həm «Rövzətüş-şühədə»da, həm də «Hədiqətüs-süədə»da görürük. Lakin yenə «Rövzətüş-şühədə» ilə tanış olmayan müəlliflər «Hədiqətüs-süədə» haqqında bəhs edərkən həmin türkün adını çəkib onun Azərbaycandan olmasını göstərən ilk müəllifin Füzuli olduğunu vurğulayırlar.² Əslində isə həmin «qulami-türki»nin Azərbaycandan olduğunu Füzulidən də öncə Hüseyn Vaiz Kaşifi «Rövzətüş-şühədə»da qeyd etmiş, onun oğlunun da Kərbəlada şəhid olduğunu bildirmişdir.³ Hər iki əsərdən uyğun parçaların müqayisəsi göstərdi ki, Kaşifi öz əsərində Müslim və onun oğlu ilə bağlı olan məqamlara Füzuliyə nisbətən daha geniş yer vermişdir.⁴ Füzuli isə həmin hissədə xeyli ixtisar aparmışdır.

Beləliklə, aydın olur ki, Füzuli «Hədiqətüs-süədə»da adını çəkdiyi mənbələri və bəhs etdiyi tarixi faktları da «Rövzətüş-şühədə»dan olduğu kimi götürmüş, bəzi dəyişikliklərlə əsərinə daxil etmişdir.

Üçüncü fəslin beşinci bölməsinin «**“Hədiqətüs-süədə”da diqlossiya-tərcümə münasibəti**» adlanan **üçüncü bəndində** «Hədiqətüs-süədə» əsərindəki ikidilliliyə də ayrıca diqqət yetirilir, elmi ədəbiyyatda «diqlossiya» adlanan⁵ və əksər Şərq mütəfəkkirlərinin yaradıcılığında müşahidə olunan ikidilliliyin Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış ənənəvi bir priyom olduğu göstərilir. Qeyd olunur ki, Şərq ədəbiyyatında ərəb tərkibli diqlossiya daha geniş yayılmışdır və bu özünü həm nəzm və nəsr dilində, həm də dini-fəlsəfi mətnlərdə göstərməkdədir. «Hədiqətüs-süədə» mövzu, ideya, quruluş, dil və üslub xüsusiyyətləri baxımından olduğu kimi, ikidilliliyə görə də Kaşifinin «Rövzətüş-şühədə» əsəri ilə eyniyyət təşkil edir. Bu iki

¹ Kerbela mezalimi (Hazırlayan: H.F.Şıktaş), İstanbul, 1982, s. 123, s. 147-149; Əli Nəzri. Qisseyi-Kərbəla. Qum, h.1375, s. 320, s. 390 (fars dilində)

² M.R.İsmayilzadə. Giriş (Elmi redaktordan) // Füzuli. Hədiqətüs-süədə. Qum, h.1374 (1995), s. 62 (ərəb əlifbasında)

³ H.V.Kaşifi. Göstərilən əsəri, s. 248-249

⁴ H.V.Kaşifi. Rövzətüş-şühədə. Bombey, h.1325, s. 248-249

⁵ Ş.Əlibəyli. Füzulinin farsca divanı: linqvo-poetik özəlliklər, Bakı, 2008, s. 62-68.

əsərdəki diqlossiyaların, əsasən, eyni məqamlarda işlənməsi də «Hədiqətüs-süəda»nın «Rövzətüş-şühəda»dan tərcümə olunmasını təsdiqləyən amillərdən biri kimi dəyərləndirilir.

«Hədiqətüs-süəda»nın mətnində istifadə olunmuş Azərbaycan-ərəb diqlossiyası cümlə, beyt, ifadə və s. səviyyəsində, müxtəlif konstruksiyalarda özünü göstərir və bu aşağıdakı kimi təsnif edilir: 1) Quran ayələrindən iqtibaslar; 2) hədislərdən iqtibaslar; 3) məsəllər; 4) ərəb şeirindən nümunələr; 5) dualar; 6) müraciət etiketləri və epitetlər; 7) ərəbcə adi danışq cümlələri.

Dissertasiya işində çoxsaylı və çoxçeşidli örnəklər əsasında «Hədiqətüs-süəda» əsərindəki Azərbaycan-ərəb diqlossiyasını təşkil edən hissələr tədqiqata cəlb edilir.

Üçüncü fəslin beşinci bölməsinin **dördüncü bəndində** («**Hədiqətüs-süəda**»da **mənzum parçaların çeşidi**) göstərilir ki, «Hədiqətüs-süəda»da «Rövzətüş-şühəda»da olduğu kimi, klassik şeirin çeşidli janrlarından istifadə olunmuşdur.

«Hədiqətüs-süəda»nın tərcümə deyil, orijinal abidə kimi təqdim etməyə çalışan bütün müəlliflərin yekdil fikri belədir ki, əsərdə nəsrə nəzmin növbələşməsi, lirik ricətlərin bolluğu xalq dastanlarımızdan gəlmə bir ənənədir və əsərin bütün səhifələrini bəzəyən 541 mənzum parçanın heç biri tərcümə deyil, Füzuli qələminin orijinal məhsuludur.¹ Ancaq bu fikirlərin heç biri «Hədiqətüs-süəda»nın «Rövzətüş-şühəda» ilə müqayisəli tədqiqində özünü doğrultmur. Belə ki, hər iki əsərin müqayisəsi göstərir ki, onların bədii quruluşu və tərtibatı eynidir və «Hədiqətüs-süəda»dakı mənzum parçaların heç də hamısı Füzulinin özünün orijinal şeirləri deyildir. «Hədiqətüs-süəda»dakı mənzum parçaların, əsasən, «Rövzətüş-şühəda» ilə eyni məqamlarda işləndiyindən, çox vaxt onlar mənə, məzmun, vəzn, qafiyə və s. baxımdan da eyniyyət təşkil edir. Bu baxımdan dissertasiya işində «Hədiqətüs-süəda» əsərindəki mənzum parçalar dörd qrupda təsnif edilir: 1) «Rövzətüş-şühəda»dan eynilə götürülən örnəklər; 2) ondan tərcümə edilən parçalar; 3) nəzirələr; 4) Füzulinin orijinal şeirləri.

1. Füzuli «Hədiqətüs-süəda»dakı mənzum parçaların bir qismini Kaşifinin əsərindən olduğu kimi götürmüş və məhz eyni məqamda

¹ M.Sultanov. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri // «Azərbaycan» jurnalı, 1958, № 7, s. 183; S.Əliyev. Orijinal abidə // «Azərbaycan» jurnalı, 1991, № 11-12, s. 50; Yenə onun: Füzuli vəzninin yanlış təsviri (İstanbul Universitetinin müəllimi doktor Şeyma Güngörə açıq məktub) // S.Əliyev. Füzuli (Nəzəri-bədii düşüncələri). Bakı, 1996, s. 217

işlətmişdir. Konkret olaraq bir misalı nəzərdən keçirək. «Rövzətüş-şühəda»da:

بزرگوار خدایا، اسیر و حیرانم،
شکسته حال و دل آزرده و پریشانم¹.

«Hədiqətüs-süəda»da:

*Büzürgvar xudaya, əsirü heyranəm,
Şikəstəhalü dilazürdəvü pərişanəm.*²

«Hədiqətüs-süəda»nın orijinal əsər olduğunu iddia edən müəlliflər xüsusi olaraq qeyd edirlər ki, Füzuli əsərində bircə dənə də olsun farsca cümlə və ya misra işlətməmişdir.³ Lakin verilən nümunə həmin fikri tamamilə inkar edir. Orijinala bələd olmayan oxucu, yaxud tədqiqatçının «Hədiqətüs-süəda»dan verilən örnəyi orijinal hesab etməsi təbiidir. Bundan başqa, Füzulinin şeir dilinin ərəb və fars izafətləri ilə yüklü olması və klassik türk divan şeirinin bir sıra məqamlarda fars divan ədəbiyyatı ilə müştərək xüsusiyyətləri bu beytin farsca olduğunu düşünməyə imkan verməyib. Füzulinin əsərinin türkcə olmasını nəzərdə tutan tərtibçi həmin farsca beyti də türk tələffüzünə uyğunlaşdırıb. Fərq isə sadəcə transkripsiyadır və mətnlərin yazılışı ərəb əlifbası ilə yazılmış hər iki əsərdə eynidir.

«Hədiqətüs-süəda»da «Rövzətüş-şühəda»dan eynilə götürülən şeir nümunələrindən danışarkən ərəbcə şeirlərin üzərində xüsusi dayanmaq lazımdır. Çünki «Hədiqətüs-süəda»ya daxil olan 14 mənzum parçanın hamısı Füzulinin öz qələminin məhsulu olmayıb, eynilə «Rövzətüş-şühəda»dan götürülmüşdür.

2. «Hədiqətüs-süəda»dakı ikinci qrup şeirlər isə Kaşifinin «Rövzətüş-şühəda» əsərindən tərcümə olunmuş mənzum parçalardır. Bu qrupa daxil olan örnəklərin özünü də iki qismə bölmək olar. Belə ki, onların bir qismi olduğu kimi, yəni demək olar ki, dəyişiklik edilmədən olunan tərcümələr, digər bir qismi isə sərbəst və genişləndirilmiş tərcümələrdir. Füzulinin dəyişiklik etmədən çevirdiyi nümunələrin özlərində də bir şərtlilik vardır. Belə ki, o, «Rövzətüş-şühəda»dakı hər hansı beyt və ya parçanı türkcəyə çevirdikdən sonra ona başqa beytlər də əlavə edərək genişləndirir. Dissertasiya

¹ H.V.Kaşifi. Rövzətüş-şühəda. Bombay, h.1325, s. 42

² Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, VI c., Bakı, 1996, s. 50

³ Ş.Güngör. Giriş // Füzuli. Hadikatü's-sü'eda (hazırlayan: dr. Şeyma Güngör), Ankara, 1987, s. XXXIX; Ə.Cəfər. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda»sında olan mənzum əsərlərin vəzni // Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri, Xüsusi buraxılış, Füzulinin 400 illiyi, 1958, s. 111

tasiya işində hər iki əsərdən seçilmiş örnəklər əsasında deyilən fikirlər öz elmi şərhini tapmışdır. Örnək olaraq aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək. «Rövzətüş-şühəda»da:

بر قتل حسین ارض و سما میگریند.
از عرش عالی تا پثری میگریند.
ماهی در آب و مرغ در روی هوا،
در ماتم شاه کربلا میگریند.¹

«Hədiqətüs-süəda»da:

*Hökmdür kim, cəmi'i-xəlqi-cəhan,
Mələkü insü cinnü vəhşü tüyür,
Əqlü nəfsü ənasürü əflak,
Ülvivü süflivü ünasü zükür,
Dutələr matəmi-Hüseyni-şəhid,
Edələr ahü nalə ta dəmi-Sur...²*

Göründüyü kimi, Kaşifinin dörd misrada verdiyi fikri əsas götürən Füzuli, ona yaradıcı yanaşaraq oradakı fikirləri daha da xırdalamış, özünəməxsus bir üslubda – altı misrada şərh və tərcümə etmişdir.

3. «Hədiqətüs-süəda» əsərindəki üçüncü qisim mənzum parçalar isə «Rövzətüş-şühəda»dakı şeirlərlə olduqca yaxından əsləşir və onların bir qismi nəzirə, bir qismi isə nəzirə-tərcümə təsiri bağışlayır. Bu qrupa daxil olan mənzum parçalar əsərdə bir qədər çoxluq təşkil edir və onları «Rövzətüş-şühəda»dakı örnəklərlə müqayisədə nə tərcümə, nə də Füzuli qələminin tam orijinal məhsulu kimi dəyərləndirmək elmi baxımdan doğru olmaz. Çünki hər iki əsərdə eyni məqamda verilən həmin örnəklərin hər birində vəzn, mövzu, məzmun, söz-ifadə, rədif və qafiyə baxımından Kaşifinin təsiri açıq-aşkar duyulmaqdadır. Bu qrupa daxil olan çoxsaylı və çoxçeşidli örnəklərdən bəzilərinə diqqət edək. «Rövzətüş-şühəda»da:

گل و بنفشه همه هست و یار نیست، چه سود!
بت شکرلب من در کنار نیست، چه سود!³

«Hədiqətüs-süəda»da:

*Güllər açıldı, görünməz ol güli-xəndan, nə sud!
Çıxdılar səyyarələr, çıxmaz məhi-taban, nə sud!⁴*

«Rövzətüş-şühəda»da:

¹ H.V.Kaşifi. Rövzətüş-şühəda. Bombay, h.1325, s. 6

² Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, VI c., Bakı, 1996, s. 13

³ H.V.Kaşifi. Göstərilən əsəri, s. 37

⁴ Füzuli. Göstərilən əsəri, s. 46

هزار حیف که یاران همنشین رفتند،
دریغ زانکه حریفان نازنین رفتند.
بباغ عمر شکفتند، چند روزه چو گل
وزین چمن بدر و نهائی آتشین رفتند...¹

«Hədiqətüs-süəda»da:

*Dərda ki, əhli-danişü idrak getdilər,
Məcrühü dilşikəstəvü qəmnak getdilər.
Alayışı-zəxarifə aludə olmayub,
Dünyayə pak gəldilərü pak getdilər.*²

4. «Hədiqətüs-süəda» əsərində dördüncü qrupa daxil olan mənzum parçalar isə Füzulinin orijinal şeirləridir və bunlar da əsərdə çoxluq təşkil edir. Dissertasiya işində konkret nümunələr əsasında bu şeirlərin özləri də iki qismə bölünür: 1) Füzulinin türkcə və qəsidələr divanından götürərək azacıq dəyişikliklərlə «Hədiqətüs-süəda»ya daxil etdiyi parçalar; 2) tamamilə orijinal şeir nümunələri.

Bələliklə, aparılan qarşılaşdırma «Hədiqətüs-süəda»dakı şeirlərin bütünlüklə Füzuliyə məxsusluğunu göstərən tədqiqatçıların fikirlərinin yanlış olduğunu göstərir.

«Hədiqətüs-süəda»dakı mənzum parçaların bədii dəyəri və tərcümə özəlliyindən söz açarkən onların başqa bir funksiyası üzərində ayrıca dayanmaq lazımdır. «Rövzətüş-şühəda»da verilməyən bir sıra «nükati-qəribələri» (incə mətləbləri) Füzuli şeir vasitəsilə «Hədiqətüs-süəda»ya əlavə etmişdir və Füzulinin bu əlavələri nəsr hissələrlə müqayisədə şeir nümunələrində daha aşkar görünür. Məsələn, birinci babın «Yəqub» fəslində Füzuli «Yusif» hekayətində olub, lakin «Rövzətüş-şühəda»da olmayan və əsərin ruhu ilə uyğun gəlməyən bəzi səhnələri şeir vasitəsilə xatırladaraq əsərə əlavə etmişdir. Züleyxanın Yusifi xəlvətə çağıraraq ondan murad istəməsi və Yusifin qaçmaq istəyərkən ətəyinin cırılmasını Füzuli qardaşlarının Yusifi gəzməyə aparmaq istədikləri vaxt təbiət təsvirinə həsr etdiyi aşağıdakı parçada çox sənətkarlıqla vermişdir:

*Çıxdı yaşıl pərdədən, ərz eylədi rüxsar gül,
Sildi mir 'ati-zəmiri-pakdən zəngar gül.
San Züleyxa xəlvətidir qönçəyi-dərbəstə kim,
Çıxdı andan daməni-çakilə Yusifvar gül.*³

Füzulinin «Gül» rədifli qəsidəsi ilə yaxından səsleşən bu örnəyin ikinci

¹ H.V.Kaşifi. Rövzətüş-şühəda. Bombay, h.1325, s. 45-46

² Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, VI c., Bakı, 1996, s. 54

³ Yenə orada, s. 38

beytində şair Züleyxanın xəlvət otağı ilə qönçəni qarşılaşdıraraq göstərir ki, gül də bağlı qönçədən Züleyxanın xəlvət otağından çıxan Yusif kimi, yırtıq ətəklə çıxır. Bu bənzətmə təsadüfi olmayıb, real və təbii əsasa malikdir. Şair Yusifin cırıq ətəyini gülün ləçəklərini özündə gizləyən yarpaq-örtüyə bənzətməklə uğurlu bir təşbeh yaratmış və bununla hekayətin məlum səhnəsinə eyham vurmaqla onu əsərə özünəməxsus bir üslubda əlavə etmişdir.

Beləliklə, aydın olur ki, Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsərinə daxil olan şeir parçaları öz funksiyası və yerinə görə Kaşifinin «Rövzətüş-şühəda» əsərindən bəzi fərqli xüsusiyyətlərə malik olub, nəsr hissələrdə ifadə olunan ideya və məzmunu daha uyar bir şəkildə ifadəyə xidmət etmişdir.

Dissertasiya işinin üçüncü fəslinin beşinci bölməsinin «**“Rövzətüş-şühəda” ilə “Hədiqətüs-süəda”da nəslrlə nəzmin sinkretik özəllikləri və bədii nəsrə şeir poetikasının xüsusiyyətləri**» adlanan **beşinci bəndində** göstərilir ki, nəzm hissələrdə olduğu kimi, Füzuli nəsr hissələrinin tərcüməsində də tək-cə məzmun baxımından deyil, bir çox məqamlarda ifadə və sənətkarlıq baxımından da «Rövzətüş-şühəda»-ni izləmiş, ondan bəhrələnmişdir. Məlum olduğu kimi, hər iki əsər səcli (qafiyəli) nəslrlə yazılmışdır və müqayisə göstərir ki, bir sıra məqamlarda «Rövzətüş-şühəda»da işlənən səcləri Füzuli də əsərində olduğu kimi saxlamışdır. «Rövzətüş-şühəda»da:

«...گفت: مادرم... صفوت خانواده رسالت، واسطه قلاده عزت و جلالت، ذره صدف عصمت، غره چهره علم و حکمت، نقطه دائره مناقب و مفاخر، لمعه ناصيه محامد و مآثر وجود مبارکش از سيب بهشت سرشته در قباله او آزادی عاصیان نوشته، مادر سادات، مجمع سعادات، چشم بر هم نهاده از بهر او اهل عرصات، بتول غدرا، فاطمه زهرا.»¹

«Hədiqətüs-süəda»da: «İmam Həsən ayıtdı: «Validəm səfvəti-xanə-dani-rişalət və qüdvəti-dudmani-nübüvvət, sədəfi-səffətü ismət, qürreyi-çöhreyi-elmü hikmət, nöqtəyi-daireyi-mənaqibü məfəxir, ləmə'eyi-nasiyeyi-məhamidü məsair, mədəri-sadat məcmə'i-səadat, şəmi'i-ərşə'i-ərəsət, Bətuli-Əzra, yə'ni Fatimeyi-Zəhra».²

Təqdim olunan nümunədə Füzuli Kaşifinin işlətdiyi «rişalət», «ismət», «hikmət», «məfəxir», «məasir», «səadət», «ərəsət», «Əzra» və «Zəhra» kimi səcləri, demək olar ki, olduğu kimi işlətməmişdir.

¹ H.V.Kaşifi. Rövzətüş-şühəda. Bombey, h.1325, s. 100

² Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, VI c., Bakı, 1996, s. 108-109.

Bir sıra məqamlarda isə Füzuli «Rövzətüş-şühəda»da farsca verilən səclərin tərcüməsini verməklə səc yaratmışdır. Məsələn,

«چون چشم ابن ملجم بر آن زن افتاد و شعله عشق او در کانون سینۀ پر کینه اش برافروخت و خرمن صبرش بشرارۀ برق محبت او بسوخت...»¹

«Hədiqətüs-süəda»dan: «Əlqissə, şö'leyi-atəşi-rüxsari İbn Mülcəmin xirməni-qərarinə bir nairə buraxdı ki, ol siyəhrüzgarın canın yaxdı...»²

Göründüyü kimi, Füzuli burada orijinalda işlənən «برافروخت» (alışdırmaq) felinin «buraxdı», «بسوخت» (yandırdı) felini isə «yaxdı» kimi tərcümə edərək orijinala səsləşən səclər yaratmışdır.

Füzuli bir sıra məqamlarda «Rövzətüş-şühəda»da səciz verilən cümləni səcli nəsrilə tərcümə etmişdir: «İmam Cə'fəri Sadiqdən nəqldür ki, ifrati-giryə beş kimsənədə münhəsirdir: biri Adəm ki, behişt fəraqindən nalan idi və biri Yə'qub ki, Yusif hicrindən giryan idi və biri Yusif ki, Yə'qub yadilə pərişan idi və biri Fatimeyi-Zəhra ki, Həzrəti-Rəsulun atəşi-fəraqindən büryan idi və biri Əliyyə-Zeynəlabdin ki, qırx il vaqieyi-Kərbəladan sonra layənqəte' sirişkəfşan idi...»³

Təqdim olunan hissədə Füzuli müəyyən ixtisar aparmaqla bərabər, verilən fikri daha dəqiq və obrazlı ifadə etmək üçün Kaşifdən fərqli olaraq, bir-birindən rəngarəng səclər («nalan», «giryən», «pərişan», «büryan», «sirişkəfşan») işlətməmişdir; hər bir səc isə fikrin ifadəsinə yeni bir mənə çaları gətirməklə yığcamlıq və lakonikliyi təmin etmişdir.

Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, «Rövzətüş-şühəda»dan fərqli olaraq, səc «Hədiqətüs-süəda» əsərində bədii mətnin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir və müəllif əsərin dilində bu sənətin bütün növ və incəliklərindən böyük bir məharətlə istifadə etmişdir. Bütün bu deyilənlər isə S.Əliyevin irəli sürdüyü «Füzuli öz əsərində («Hədiqətüs-süəda»da – A.M.) hadisələrin iti və hərəratli axınıni təmin etmək və bu surətin soyuyub-səngiməsinə yol verməmək üçün səclərə az müraciət etmişdir»; «Füzuli ... nəsr-müsəccənin təhkiyəyə vura biləcəyi ziyanı görür və səcləri seyrəltməyə, mümkün olduqda bunların sayını azaltmağa çalışırdı»⁴ kimi qənaətləri təkzib üçün ciddi əsas verir. Çünki Füzuli sələfi Kaşifi ilə müqayisədə nəsr hissələrdə səclərə daha geniş yer vermişdir. Dissertasiya işində «Hədiqətüs-süəda» əsərindən götürülmüş çoxsaylı nümunələr əsasında

¹ H.V.Kaşifi. Rövzətüş-şühəda. Bombay, h.1325, s. 136-137

² Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, VI c., Bakı, 1996, s. 151

³ Yenə orada, s. 124

⁴ S.Əliyev. Nəzəri fikir sarayımızın təməl daşları // S.Əliyev. Füzuli (Nəzəri-bədii düşüncələri). Bakı, 1996, s. 9

səcin çeşidli növləri təqdim və təhlil olunur.

Füzulinin bənzərsiz obrazlı deyim tərzii bir çox məqamlarda elə məhz səcli qafiyələrlə müşayiət olunur: «...Ayişə və Səfiyyə və Həfsə və bə'zi müxəddərati-hərəmsərayi-ismət dəxi ittifaq edüb və Ühud dağına təvəccöh etdilər və hiddəti-fəryadü fəğanla lalələr kibi giribanların çak edüb, çeşmələr kibi didələr nəmnak qıldılar».¹

Göründüyü kimi, Füzuli bu nümunədə də Ayişə, Səfiyyə və başqa qadınların ağlayaraq fəryad qoparması və paltarlarını cırmalarını lalələrin örtüyünü cırmasına, axan göz yaşlarını isə çeşmələrə bənzətməmişdir. Aşağıdakı nümunədə isə Füzuli yenə təşbeh kimi lalədən istifadə etsə də, bu zaman o lalənin başqa bir cəhətinə – qönçə halında dayanaraq baharı gözləməsinə diqqət yetirir, Həzrəti-Fatimənin səbir etməsini onunla müqayisə edir və bunu səcdən istifadə ilə poetikləşdirir: «Həzrəti-Fatimə Murtəzayi-Muctəbanın nəsihətindən təcavüz etməyüb ol daği-nihanlə qanlar udub və suzi-dilini pünhan dutub qönçeyi-lalə kibi növbahari-və'dəyə müntəzir və mütərəssid olub səbr etdi...».²

Başqa bir məqamda isə müəllifin obrazlı fikrinin ifadəsinin əsasında lalənin rənginin qırmızılığı durur. İmam Həsənin dilindən bir yəhudiyə müraciətlə deyilmiş aşağıdakı örnəyə diqqət edək: «Ey Saleh, qarındaşım Hüseyin sənin mənzilindədir, mənə təslim et, tə'allül etmə, yoxsa... validi-büzürgvarinə surəti-hali şərh edərəm ki, tiği-abdar və Zülfiqari saiqəkir dar ilə yer üzün yəhudilər qanından laləzar edər...».³ Aşağıda təqdim olunan örnəklərdə də Füzuli müxtəlif məqamlarda imam Hüseyinin təsvirində əvvəlcə verdiyimiz nümunələrlə səsləşən rəngarəng bənzətmələrdən istifadə etmişdir. Məsələn: «...nərgisi-şəhlasın açub, gül kibi təbəssüm edib gülşəni-cinanə əzm etdi».⁴ «Rəvayətdir ki, ol zəmandə şəhzadə on səkkiz yaşında olub sünbülü-gisuyi-müşkbarı gülşəni-rüxsarınə sayə salmaqda idi və ətrafi-laləzarı bənəfşeyi-tərdən müzəyyən olmaqda idi».⁵

Bəzən Füzuli Kaşifinin şeirlə verdiyi fikri nəsr dilində elə bənzətmələrlə təqdim edir ki, oxucu bu sənətkarlığa heyran qalır. Hər iki əsərdə Yusifin Züleyxanın əmri ilə zəncirlənərək zindana salınması səhnəsində Cəbrayıl olan dialoqa diqqət yetirək: «Cəbrail Həzrəti-Cəlildən gəlüb ayıtdı: «Ey Yusif, bəndü zindandan ələm çəkmə ki,

¹ Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, VI c., Bakı, 1996, s. 78

² Yenə orada, s. 122-123

³ Yenə orada, s. 108

⁴ Yenə orada, s. 295

⁵ Yenə orada, s. 304

səngrizə həbsi-mə'adində müzayiqə çəkməsə, lə'li-abdar olub zivəri-əfsəri-səlatin olmaz və qətreysi-ab tənqnayi-sədəfdə məhbus olmasa, dürri-sahvar olub məhbublər vüsəlinə dəstrəs bulmaz».¹

Bədii tərcümə nəzəriyyəsində belə fikir mövcuddur ki, tərcüməçi nəsrdə qul, nəzmdə isə rəqibdir.² Füzuli «Hədiqətüs-süəda» əsəri ilə sübut etdi ki, əsl tərcüməçi, həqiqi sənətkar həm nəzmdə, həm də nəsrdə rəqib ola bilər və o, özünün «Hədiqətüs-süəda» tərcüməsi ilə türk dünyasında H.V.Kaşifinin ən böyük rəqibinə çevrilmiş oldu.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin beşinci bölməsinin **altıncı bəndində («Hədiqətüs-süəda»nın tərcümədən prototipə çevrilməsi və əsərin nüfuz dairəsi)** qeyd olunur ki, Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri yazıldığı vaxtdan geniş ərazidə yayılaraq, türk ədəbiyyatının sonrakı dövrlərində Kərbəla mövzusunda qələmə alınmış məqtəl əsərlərinə olduqca böyük təsir göstərmiş, onların forma və məzmunca zənginləşməsində xüsusi rol oynamışdır.³

Azərbaycan ədəbiyyatında XIX yüzillikdə qələmə alınmış Abbasqulu ağa Bakıxanovun «Riyazül-qüds», Məhəmmədətağı Dərbəndinin (Qumrinin) «Kənzül-məsaib» və «Gülzari-Hüseyni» adlı müstəqil məqtəl örnəkləri də bədii quruluş, dil, üslub və sənətkarlıq baxımından «Hədiqətüs-süəda» əsəri ilə yaxından səsləşir.

«Hədiqətüs-süəda»nın təsir dairəsi təkcə məqtəl janrında qələmə alınmış əsərlərlə məhdudlaşmır. O, eləcə də Azərbaycan bədii nəsrinin klassik nümunəsi kimi özündən sonra yaranan nəsr əsərlərinə («Şəhriyar» (Məhəmməd) və «Lisanüt-teyr» (M.Nəsiri), «Kitabi-Əsgəriyyə» (A.Bakıxanov)) də böyük təsir göstərmiş, əsası Füzuli tərəfindən qoyulan Azərbaycan anadilli bədii nəsrində onun ənənələri davam və inkişaf etdirilmiş, adı böyük hörmətlə yad edilmişdir.

Dissertasiyanın **nəticə** hissəsində Füzulinin bədii tərcümə sahəsindəki fəaliyyəti ilə bağlı qənaət və müddəalara aşağıdakı şəkildə yekun vurulur:

1. Füzuli bədii yaradıcılığın bir sahəsi sayılan tərcüməyə olduqca böyük önəm vermişdir. O, ədəbiyyatın və eləcə də, tərcümənin mahiyyətinin xalqa xidmət olduğunu gərəyincə dərk edərək tərcüməni

¹ Füzuli. Əsərləri: 6 cildə, VI c., Bakı, 1996, s. 50

² М.Гаспаров. Точные методы и проблемы перевода / Литература и перевод: проблемы теории. Международный встреча ученых и писателей (Москва, 27 февраля-1 марта 1991 г.), М., 1992, стр. 77

³ A.Karahan. Anadolu türk edebiyatında «Maktel-i Hüseyin»ler, Edebiyat Fakültesi Türkoloji Disiplini, Mezuniyet travayı, İstanbul, 1938-1939

«ümumfeyz» işi («Tərcümeyi-Hədisi-ərbəin» əsərinə yazdığı dibaçə) saymışdır. Füzuli orijinal əsərləri ilə yanaşı, başqa dildə yaranan əsərləri öz ana dilinə çevirməklə də xalqın tələbatını ödəməyə çalışmış, bu sahədə də dəyərli örnəklər yaradaraq xalqına şərəflə xidmət etmişdir.

2. Füzuli tərcüməçi kimi qələmini həm nəzm, həm də nəsrə edilmiş nümunələrdə sınamış, bu sahələrin hər ikisində yüksək peşəkarlıq nümayiş etdirmişdir. Bu peşəkarlıq təkcə bədii sənətkarlıq baxımından deyil, mövzunun bədii dərkə, tərcüməyə hazırlıq, onun mərhələləri və yerinə yetirilməsi baxımından da diqqəti çəkir. Araşdırmalar göstərir ki, Füzuli tərcümə zamanı təkcə orijinalın mətnini tərcümə etməklə kifayətlənməmiş, onun «ruhunu» (H. Heyne) tərcümə etməyə, oxucuya çatdırmağa nail olmuşdur. Füzuli qələminin tərcümə sahəsindəki sehri-nin sirri də məhz bununla bağlıdır.

3. Füzuli özünün tərcümə yaradıcılığında klassik ədəbiyyatda mövcud bədii tərcümə prinsiplərindən olan sərbəst tərcüməyə üstünlük vermişdir. Onun hər iki tərcüməsi klassik ədəbiyyatımızda sərbəst tərcümənin ən kamil örnəkləri sayılır.

4. Füzulinin tərcümələri yüksək bədiiliyi, dil-üslub sənətkarlığı, şeirliyi, oxunaqlılığı baxımından özünəqədərki örnəklərdən seçilir. Onun hər iki tərcümə əsərində dövrün ədəbi dilində mövcud üslublardan olan klassik-kitab üslubunun hər iki qolu (həm mənsum, həm mən-sur) özünün bütün xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir.

5. Füzulinin hər iki tərcümə əsəri yüksək sənətkarlıq mücəssəməsi olub, özündən sonra istər nəzm, istərsə də nəsr sahəsində yaranan tərcümə əsərləri üzərində böyük iz buraxmışdır.

6. Füzulinin tərcümələrinin təsir dairəsi təkcə tərcümə əsərləri ilə məhdudlaşmır. Onun «Hədiqətüs-süəda» əsərinin təsiri özünü Hüseyn Vaiz Kaşifinin «Rövzətüş-şühəda» əsərinin tərcümələri ilə yanaşı, həm həmin mövzuda yazılmış çoxsaylı örnəklərdə, həm də başqa mövzuda olan bədii nəsr nümunələrində göstərir.

7. Füzuli ədəbiyyat tariximizdə bədii tərcümə sahəsində ədəbi məktəb yaratmış ilk sənətkardır. Onun bu sahədəki ənənələri sonrakı dövrlərdə davam etdirilmiş, neçə-neçə əsrlər bədii tərcümə həm nəzm, həm də nəsr sahəsində Füzuli təsirindən qurtara bilməmişdir.

Bütün bu xüsusiyyətlər Azərbaycan-türk ədəbiyyatının bir qolu olan bədii tərcümənin inkişaf tarixində Füzuli yaradıcılığının yeni bir

mərhələ təşkil etdiyini göstərir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Monoqrafiyalar:

1. Cami, Nəvai və Füzuli yaradıcılığında «40 hədis». Bakı, «Ozan» nəşriyyatı, 1997, 5,5 ç. v.

2. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri orta əsrlər tərcümə abidəsi kimi. Bakı, «Nurlan» nəşriyyatı, 2001, 11,3 ç. v.

3. Azərbaycan bədii tərcümə tarixi və Füzuli. Bakı, «Avropa» nəşriyyatı, 2009, 10,6 c. v.

Elmi məqalələr:

1. Füzulinin «Tərcümeyi-Hədisi-ərbəin» əsəri haqqında bəzi qeydlər. Gənc ədəbiyyatşünasların respublika konfransının materialları (5-6 iyul 1994). Bakı, 1994, s. 55-56.

2. Füzulinin «Tərcümeyi-Hədisi-ərbəin» əsərinin tərcümə özəllikləri haqqında. Filologiya məsələləri (VI buraxılış). Bakı, 1996, s. 67-69.

3. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında. Azərbaycan EA Nizami adına Ədəbiyyat Muzeyi, Məhəmməd Füzulinin 500 illiyinə həsr edilmiş respublika konfransının materialları. Bakı, 1996, s. 43-44.

4. Füzulinin «Tərcümeyi-Hədisi-ərbəin» əsərinin elmi-tənqidi mətni haqqında. Gənc alimlərin və aspirantların respublika konfransının tezisləri (Humanitar və ictimai elmlər), I hissə, (dekabr 1996). Bakı, 1997, s. 68-69.

5. «Hədisi-ərbəin» orta əsrlər Şərq tərcümə sənətinin klassik örnəyi kimi. Məhəmməd Füzuli – 500. Beynəlxalq Füzuli simpoziumunun materialları (7-8 noyabr 1996), Bakı, «Sabah» nəşriyyatı, 1997, s.232-236.

6. Hədis haqqında. «Əl-Nida» (ədəbi və elmi-publisistik jurnal). Bakı, 1998, №2, s. 7-10.

7. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsərindəki mənzum parçalar haqqında. «Dil və Ədəbiyyat» (nəzəri, elmi, metodik jurnal), Bakı, 1998, №1, s.100-101.

8. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsərinin elmi-tənqidi mətni haqqında. «Dil və Ədəbiyyat» (nəzəri, elmi, metodik jurnal), Bakı, 1998, №2, s. 98-100.

9. Hüseyn Vaiz Kaşifinin «Rövzətüş-şühəda» əsəri Nişati və Füzulinin tərcüməsində («Yəqub» fəslində). Azərbaycan EA-nın Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası). Bakı, 1998, №3-4, s. 52-55.

10. Füzulinin «Hadikatüs-süəda» eserinin ilmi-tenkidi mətnləri üzərinə. «Bilic» (Türk Dünyası Sosial Bilimlər Dergisi). Ankara, 1998, sayı 7,

s. 235-238.

11. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında bədii tərcümə anlayışı (birinci məqalə). «Mütərcim» (Bədii, elmi-publisistik tərcümə jurnalı). Bakı, 1999, №1, s. 57-59.

12. Bədii tərcümə tariximizdən: Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında bədii tərcümə prinsipləri (ikinci məqalə). «Mütərcim» (Bədii, elmi-publisistik tərcümə jurnalı). Bakı, 1999, №2, №3, s. 63-66, s. 54-56.

13. Bədii tərcümə tariximizdən: Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında bəzi ədəbi üslublar və onların bədii tərcümə ilə müqayisəli səciyyəsi (üçüncü məqalə). «Mütərcim» (Bədii, elmi-publisistik tərcümə jurnalı). Bakı, 2000, №2, s. 50-53.

14. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk bədii tərcümə örnəyi. Elmi axtarışlar. I toplu (filologiya, tarix, incəsənət). Bakı, 2000, s. 3-5.

15. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dini tərcümə örnəyi. Elmi axtarışlar. II toplu (filologiya, tarix, incəsənət). Bakı, 2000, s. 27-30.

16. Məhəmməd Füzulinin «Tərcüme-yi-Hədisi-ərbəin» əsəri. «Əl-Nida» (ədəbi və elmi-publisistik jurnal). Bakı, 2000, №2, s. 27-29.

17. Bədii tərcümə tariximiz haqqında qiymətli tədqiqat (M.Nağısoylunun «Orta əsrlərdə Azərbaycanda bədii tərcümə sənəti» kitabı (Bakı, «Elm», 2000) haqqında rəy). «Mütərcim» (Bədii, elmi-publisistik tərcümə jurnalı). Bakı, 2000, №3, s. 67-68.

18. Azərbaycan tərcümə tarixində lüğətlərin yeri (dördüncü məqalə). «Mütərcim» (Bədii, elmi-publisistik tərcümə jurnalı). Bakı, 2000, №4, s. 67-70.

19. Klassik Azərbaycan-türk ədəbiyyatında tərcümə-şərhlər. Elmi araşdırmalar (elmi-nəzəri məqalələr məcmuəsi). Bakı, 2000, №1-2, s.118-121.

20. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri: tərcümə, yoxsa orijinal abidə? Elmi araşdırmalar (elmi-nəzəri məqalələr məcmuəsi). Bakı, 2000, №3-4, s. 176-191.

21. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında bədii tərcümə prinsipləri. Azərbaycan EA-nın Xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası). Bakı, 2000, №3-4, s. 76-84.

22. Caminin «Çehel hədis» (40 hədis) əsəri və onun türk dilinə tərcümələri. Şərhin aktual problemləri: tarix və müasirlik (Akademik Z.Bünyadovun xatirəsinə həsr olunmuş elmi-nəzəri konfransın materialları). Bakı,

2001, s. 125-126.

23. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk bədii tərcümə örnəyi (beşinci məqalə). «Mütərcim» (Bədii, elmi-publisistik tərcümə jurnalı). Bakı, 2001, №1-2, s. 92-93.

24. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında bəzi ədəbi üslublar. Ədəbi-nəzəri fikir iki əsrin qovşağında (Respublika konfransının materialları – 20-21 iyun 2001-ci il). Bakı, 2001, s. 138-149.

25. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk dini tərcümə örnəyi (altıncı məqalə). «Mütərcim» (Bədii, elmi-publisistik tərcümə jurnalı). Bakı, 2001, №3-4, s. 101-102.

26. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsərinin təsir dairəsi. Tədqiqələr (AMEA-nın müxbir üzvü, fil.e.d., prof. A.A.Axundovun 70 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları). Bakı, 2002, s. 89-91.

27. Bədii tərcümə tariximizin bəzi məsələləri haqqında. Tədqiqələr, №1, Bakı, 2002, s.207-210.

28. Məqtəl janrının inkişaf tarixində Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsərinin yeri. Filologiya məsələləri. Bakı, 2002, №1, s. 68-72.

29. Orta əsrlər Azərbaycan-türk ədəbiyyatında tərcüməyə münasibət. Filologiya məsələləri. Bakı, 2003, №3, s. 29-33.

30. Həzrət Əli Məhəmməd Füzulinin «Xoşbəxtlər bağçası»nda. Filologiya məsələləri. Bakı, 2003, №4, s. 21-30.

31. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsərində səc. Filologiya məsələləri. Bakı, 2004, №3, s. 3-11.

32. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri: nəşri və tekstoloji tədqiqi. Ədəbiyyat məcmuəsi (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri). XVIII c., Bakı, 2004, s. 136-150.

33. Füzuliyəqədərki Azərbaycan tərcümə tarixinə bir nəzər. Elmi araşdırmalar (elmi-nəzəri məqalələr toplusu). Bakı, 2006, №1-4, s. 81-88.

34. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsərində diqlossiya. Tədqiqələr. Bakı, 2006, №3, s. 326-333.

35. Füzulinin «Tərcümeyi-Hədisi-ərbəin» əsəri: nəşri və tekstoloji tədqiqi. Tədqiqələr. Bakı, 2006, №4, s. 353-359.

36. Bəzi Quran ayələri Füzulinin tərcüməsində («Hədiqətüs-süəda» əsəri əsasında). AMEA-nın Məruzələri. LXII cild, Bakı, 2006, №5-6, s. 214-217.

37. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri: bədii nəşrdə şeir poetikasının xüsusiyyətləri. Ədəbiyyat məcmuəsi (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri). XIX c., Bakı, 2006, s. 26-35.

38. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsərindəki qaynaqlar haqqında. Elmi

axtarışlar, XXII toplu. Bakı, 2006, s. 31-36.

39. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri şəhidlik abidəsi kimi. Filologiya məsələləri. Bakı, 2007, №7, s. 284-293.

40. Məqtəl janrı və Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri. Ədəbiyyat məcmuəsi (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri). XX c., Bakı, 2007, s. 57-65.

41. Füzulinin «Hədiqətüs-süəda» əsəri şəhidlik abidəsi kimi. «Hikmət» (Elmi araşdırmalar toplusu). Bakı, 2008, №13, s. 31-37.

42. Füzulinin «Hədisi-ərbəin» tərcüməsi: əslinə uyğun tərcümə-qitələr. Ədəbiyyat məcmuəsi (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri). XXI c., Bakı, 2008, s. 30-37.

43. Füzulinin «Tərcümeyi-Hədisi-ərbəin» əsərinin bəzi özəllikləri haqqında. AMEA-nın Məruzələri. LXV cild, Bakı, 2009, №2, s. 182-186.

44. О некоторых особенностях средневекового перевода (О тюркских переводах классической восточной литературы). Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов, Курск, 2009, №4, Апрель, стр. 74-78

45. Cami və Füzulinin «Hədisi-ərbəin»ləri: müqayisəli təhlil. Şərq filologiyası məsələləri (məqalələr toplusu) (dördüncü buraxılış) Bakı, 2009, s. 419-437.

49. Fuzuli'nin Tercüme-i Hadis-i Erbain Eseri Hakkında. Kardeş kalemler. Aylık Avrasya edebiyat dergisi, Ankara, 2009, sayı 29, Mayıs, s. 51-55.

50. Fuzuli'nin «Hadikatüs-süəda» adlı eserindeki manzum kısımlar üzerine. Turkish Studies. International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic. Ankara, 2009, Volume 4/7, Fall 2009, s. 438-447.

51. Fuzûlî'nin «Hadikatü's-süəda» Eserindeki Orijinal Manzum Kısımlar Hakkında. Kültür evreni (Uluslararası sosyal bilimler dergisi). Ankara, 2010, № 7, s. 197-202

52. Orta əsrlərdə bədii tərcümənin bəzi xüsusiyyətləri haqqında. Filologiya məsələləri. 2011, № 2, səh. 339-349

53. Произведение Абд ар-Рахмана Джамии «Чихил хадис» («Сорок хадисов») и его переводы на тюркский язык. Кавказоведение. Москва, 2011, № 19, стр. 11-16

54. Füzulinin «Tərcümeyi-Hədisi-ərbəin» əsərinin vəznü. Filologiya

məsələləri. 2011, № 10, səh. 262-267

Əsərləri haqqında dərc olunmuş rəylər:

1. Vasim Məmmədəliyev. İslamsevərlərə qiymətli hədiyyə. Ataəmi Mirzəyev. «Cami, Nəvai və Füzuli yaradıcılığında 40 hədis». Bakı: Ozan, 1997, s.3-4.

2. Sənan İbrahimov. İslamsevərlərə qiymətli hədiyyə. «Şəhriyar» qəzeti, 16-22 oktyabr 1997-ci il.

3. Məhəmməd Seyfəddini. Fəzilətdən doğulan əsər. «Respublika» qəzeti, 27 noyabr 1997-ci il.

4. Çingiz Sasani. Orta əsrlərin tərcümə abidəsi. «Elm» qəzeti, 31 yanvar 2003-cü il.

ЭТАП ФИЗУЛИ В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА

РЕЗЮМЕ

В диссертации впервые в системном плане освещаются переводческое наследие Мухаммеда Физули (1496-1556) и сфера влияния переведенных им художественных произведений, также определяется место поэта в истории азербайджанского художественного перевода.

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

В **первой главе** диссертации подчеркивается значение термина «перевод» как носителя более широкого, нежели в современное время, понятия в восточной классической, в том числе азербайджано-тюркской литературе. Согласно принципам перевода в художественной классической азербайджано-тюркской литературе произведения в вольном переводе впервые были дифференцированы по трем группам: соответствующие подлиннику, переводы-комментарии и переводы-подражания. Привнесена ясность в неоднозначное отношение к переводу в классической литературе, охарактеризована предшествующая Физули история азербайджанского художественного перевода.

Во **второй главе** диссертации впервые системно изучено переводное сочинение «Тарджума-йи Хадис-и арбаин» («Перевод сорока хадисов») Физули с позиций текстологии, освещены тематика и история издания произведения. Выявлены идейно-художественные особенности произведения, дано полное сопоставление перевода Физули с произведением «Хадис-и арбаин» («Сорок хадисов») персидско-таджикского поэта Абд ар-Рахмана Джамии (1414-1492), определены стиль языка и особенности перевода.

В **третьей главе** диссертации впервые в текстологическом аспекте обстоятельно прослежены предмет повествования, идея, жанр, тематика произведения Физули «Хадикат ас-суада» («Сад счастливых»). Представлена аргументированная позиция к мнениям и суждениям, расценивающих «Хадикат ас-суада» либо как оригинальное, либо как переводческое произведение. В результате большого количества научно-теоретических и фактологических доводов обосновано, что «Хадикат ас-суада» представляет собой образец вольного пе-

ревода. Дано сопоставительное исследование «Хадикат ас-суада» Физули и произведения персидского автора Хусейна Ваиза Кашифи (ум. 1504/05) «Раузат аш-шухада» с точки зрения художественной композиции, тематических источников, языка и стиля, особенностей художественного мастерства. Поэтические отрывки из произведения впервые классифицируются по четырем группам с выявлением отличительных особенностей перевода при сопоставлении его с оригинальным текстом.

В **заключение** диссертации подводятся итоги исследования и обобщаются основные научные выводы, позволяющие утверждать, что Физули – мастер, создавший школу художественного перевода в истории азербайджанской литературы. Заложенные им традиции развивались и в последующие этапы – в течение целого ряда веков художественный перевод произведений поэзии и прозы находился под влиянием Физули.

THE STAGE OF FUZULI IN THE HISTORY OF AZERBAIJANI LITERARY TRANSLATION

SUMMARY

The translation heritage of Muhammad Fuzuli (1496-1556), the extent of influence of his literary translation works, and his role in the history of translation in Azerbaijan have been studied systematically for the first time in the thesis.

The thesis consists of introduction, three chapters, conclusion and bibliography.

In the **first chapter**, the term “translation” has been testified as having a broader meaning, as it is being understood nowadays, in the classical Eastern as well as Azerbaijani-Turkic literature. For the first time, loose translation works have been classified into three categories, in accordance with the principles of translation in the classical Azerbaijani-Turkic belletristic literature: consistent with the original, commentary and imitative translation. Clarity has been brought into a mixed attitude towards translation in the classical literature, with the revision of history of pre-Fuzuli literary translation in Azerbaijan.

In the **second chapter**, “*Tarjuma-yi Hadis-i arbain*” (“The translation of forty Hadith”) by Fuzuli has made its debut as a subject of comprehensive and systematic study from the point of view of textual criticism, with further elucidation covering the subject matter and date of production of the work in question. The distinctions of the work from the point of view of its ideological and artistic composition brought to light. The translation by Fuzuli is entirely compared with the source language work “*Hadis-i arbain*” (“Forty Hadith”) by Abd ar-Rahman Jami (1414-1492), a Persian-Tajik poet, thereby making it possible to elicit the style of language and distinguished features of the translation thereof.

The **third chapter** provides the first thorough textual analysis of “*Hadiqat-us-Suada*” (“The Garth of the Blessed”), another work by Fuzuli, from the point of view of narration, idea, genre and subject matter. Broad and coherent comments have been made about the considerations for “*Hadiqat-us-Suada*” as the original composition or the translation masterpiece. Consequently, it has been substantiated, on the basis of a series of theoretical and factual pieces of evidence, that “*Hadiqat-us-*

Suada” is an example of loose translation. In comparison with “*Rawzatush Shuhada*” (“Garden of Martyrs”), a work by the Persian writer Hussein Vaiz Kashifi (d. 1504 or 5), “*Hadiqat-us-Suada*” has become a subject of research from the point of view of stylistic composition, thematic sources, language, the manner of statement of contents, and particular characteristics of literary mastership. For the first time, poetical extracts from the work by Fuzuli have been classified into four categories, with the exposure of distinctive features of translation as compared with the source language.

In the **conclusion**, there have been provided scholarly findings and considerations, in which Fuzuli is referred to as the founding master of the school of literary translation in the history of the Azerbaijani literature. The traditions initiated by Fuzuli have been fostered at posterior times, dominating the style of literary translation of compositions in poetry and prose for several centuries afterwards.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ им. НИЗАМИ**

На правах рукописи

АТААМИ БАЛА БАБА оглы МИРЗОЕВ

**ЭТАП ФИЗУЛИ В ИСТОРИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ХУДОЖЕСТВЕННОГО
ПЕРЕВОДА**

10.01.01. – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора филологических наук

БАКУ – 2012

